

**FUNKCIJA, FORMA, TRADICIJA - KRALJEVSKA KAPELA KOLOMANA
UČENOG U SAMOSTANU SV. MARIJE U ZADRU***

Ana Marinković

UDK 726.5.033.4 (497.5 Zadar)

73.033.4 (497.5 Zadar)

Izvorni znanstveni rad

Ana Marinković

Central European University, Budimpešta

Ponovnim razmatranjem formalnih značajki sklopa zvonika i kapitularne dvorane samostana sv. Marije u Zadru otvara se pitanje njegove izvorne funkcije, odnosno smisao Kolomanovog graditeljskog pothvata 1105. godine. Prijedlog rješenja problema jest funkcija kraljevske kapele, na što - osim same arhitektonske koncepcije - ukazuju i liturgijsko-ikonografski, te povijesno-politički kontekst gradnje. Vraćajući se formalno-stilskim problemima, ovakva interpretacija Kolomanovog sklopa pruža odgovore na pitanja o širenju određenih arhitektonskih i dekorativnih oblika sa zapadne na istočnu jadransku obalu, te dalje u unutrašnjost pod jurisdikcijom ugarske crkve.

Pitanja simboličkog značenja tlocrta ili dijelova građevine od iznimne su važnosti; pitanja njene posvete određenom svecu te odnosa njenog oblika prema toj posveti ili prema određenoj religijskoj (ne nužno liturgijskoj) svrsi. Čini se da je sadržaj arhitekture bio među najvažnijim problemima srednjovjekovne teorije arhitekture; moguće je, dapače, da je to bio njen najvažniji problem.¹

“Sadržaj”, odnosno funkcija i simboličko značenje, zacijelo je bio najkarakterističniji element arhitekture za poimanje srednjovjekovnog uma i stoga je baš taj sadržaj mjesto na kojemu treba tražiti razlog za podizanje određene građevine na određenome mjestu u određenom obliku. Pojedinci koji su osnivali crkve i samostane bili su ponajviše zaokupljeni formom u smislu njenog odnosa prema sim-

* Članak je u skraćenom obliku objavljen na engleskom jeziku: A. MARINKOVIĆ, *Constrvi et erigi ivssit rex Collomannvs: The royal chapel of king Coloman in the complex of St. Mary in Zadar*, “Annual of Medieval Studies at CEU” 8, Budimpešta 2002, str. 37-64; a magistarska radnja istog naslova obranjena je u srpnju 2001. na Odsjeku za srednjovjekovne studije Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti.

¹ R. KRAUTHEIMER, *Introduction to an 'Iconography of the Mediaeval Architecture'*, “Journal of Courtauld and Warburg Institutes” 5, London 1942, str. 1.

boličkoj razini njenog sadržaja (ili funkcije): radionice su pozivane iz udaljenih krajeva ne samo zbog njihovih zanatskih ili umjetničkih dosega, nego i zbog simboličke konotacije koju je pružalo mjesto njihovog podrijetla i ugled projekata na kojima su bile uposlene. Stoga forma u srednjem vijeku nije nosila simbolički sadržaj samo u smislu uvriježenog poimanja ikonografskog sadržaja (koji možemo nazvati i narativnim), već ga je izvodila i iz sadržaja svoje funkcije i podrijetla.

Problemi simboličkog predstavljanja putem arhitekture posebice su vidljivi kod kraljevskih crkvenih zadužbina, budući da su one pripadale najvišim oblicima reprezentativnosti. Ne samo da su pozivane radionice odgovarajućeg ugleda, već je i sama prostorna organizacija tih crkava ponavljala strogo određene sheme radi stvaranja prepoznatljivog *kraljevskog prostora*. Osim toga, svrha sveukupne dekoracije - skulpture, oslika i mozaika, kao i predmeta umjetničkog obrta - bila je jasno povezana s funkcijom kraljevske reprezentacije, te stoga njeni oblici i smještaj imaju ikonografski sadržaj čak i onda kada su u potpunosti ornamentalni i dekorativni. Stoga proučavanje uloge određenih dekorativnih motiva u određenom arhitektonskom kontekstu, te njihovog daljnjeg širenja može mnogo otkriti o prvobitnoj funkciji i značenju koje je građevina imala u očima svojih suvremenika. S druge strane, kada se razmatranje prostorne organizacije i ikonografije dekoracije postavi u povijesni kontekst i kontekst liturgijske prakse, ono može umnogome pridonijeti odgonetanju čisto stilskih pitanja. Ovi problemi mogu se jasno raspoznati u slučaju arhitektonskog programa u samostanu sv. Marije u Zadru, vezanog za ugarskog kralja Kolomana (1095-1116) i njegov diplomatsko-vojni pohod na Dalmaciju 1105. godine. U tom smislu, iako je početak istraživanja Kolomanovog ansambla u Zadru bio određen upravo stilskim pitanjima, propitivanje formalnih aspekata ovog arhitektonskog sklopa vodilo je pitanjima značenja tih formi, te na posljednju preraslo u središnji problem istraživanja.

Početak dvanaestog stoljeća Zadar je doživio korjenite političke promjene, koje će biti uzrokom promjena u umjetničkoj produkciji. Nakon nekoliko godina anarhije koja je uslijedila poslije smrti Zvonimira, posljednjeg izvorima zajamčenog hrvatskog kralja, ugarska dinastija Arpadovića preuzela je 1102. godine vlast nad Hrvatskom, a tri godine poslije i nad Dalmacijom. Premda je ugarski kralj Ladislav (1077-1095) vladao sjevernom Hrvatskom još od ranih devedesetih, tek je Kolomanu 1102. godine uspjelo okruniti se za kralja Hrvatske u hrvatskom kraljevskom gradu Biogradu. Tri godine poslije Koloman je poduzeo osvajački pohod na Dalmaciju kako bi dovršio plan svoga prethodnika. Iako točna kronologija njegovog osvajanja nije pouzdano zabilježena u izvorima, oni nedvojbeno govore o Kolomanovom osvajanju četiriju najvažnijih gradova donje Dalmacije - Zadra, Splita, Trogira i Raba. Među njima je Zadar bio najvažniji i Kolomanu, po svemu sudeći, najzanimljiviji jer premda je Split preuzevši tradiciju salonitanske crkve bio sjedište nadbiskupije, Zadar je zadržao ulogu političkog središta Dalmacije koju je držao još od druge polovice devetog stoljeća kad je postao centar bizantske teme Dalmacije. S obzirom na dugu urbanu i crkvenu tradiciju dalmatinskih gradova i njihovu relativnu samostalnost pod bizantskom vlašću, mnoštvo privilegija koje je Koloman podijelio dalmatinskim gradovima i njihovim crkvama ne iznenađuje.² Iz

² Iako autentičnost sadržaja tih privilegija nije dokazana, sama činjenica da je Koloman izdavao privilegije dalmatinskim gradovima i njihovim crkvama općenito je prihvaćena u literaturi.

tekstova tih privilegija među ostalim se doznaje da je i Koloman nosio titulu kralja Hrvatske i Dalmacije, titulu kojom su se prethodno koristili samo hrvatski kraljevi. I premda je Koloman okrunio svog sina Stjepana kraljem Dalmacije 1114. godine, sam je upravljao dalmatinskim gradovima, te je neposredno nakon njegove smrti 1116. godine Venecija ponovno uspostavila vlast nad Dalmacijom.

Već do vremena Kolomanovog osvajanja Dalmacije, samostan sv. Marije stekao je zanačajan ugled, premda je bio osnovan tek 1066. Taj je status samostan zaslužio zbog nekoliko međusobno povezanih razloga, utemeljenih na lokalnoj povijesti druge polovice jedanaestog stoljeća. Prvo, opatice Sv. Marije (najprije Čika kao osnivačica samostana, a potom njena kćerka Večenega u vrijeme Kolomanovog osvajanja) pripadale su Madijevcima, najmoćnijoj zadarskoj obitelji. Nadalje, samostan je bio među prvim reformiranim benediktinskim samostanima u Dalmaciji, te kao takav pripadao reformatorskoj djelatnosti splitskog nadbiskupa Lovre i trogirskog biskupa Ivana.³ Ovo su vjerojatno bili motivi zbog kojih je, kao treći razlog statusa Sv. Marije, samostan bio posebno štićen od strane hrvatskih kraljeva, posebice Petra Krešimira IV (1058-1074).

U ovakvom povijesnom kontekstu treba razmotriti pojavu zrele romanike koja je u Zadru uvedena podizanjem dviju građevina (koje su arhitektonska cjelina) vezanih uz zadarsku epizodu ugarskog kralja Kolomana - kapitularnu dvoranu i zvonik samostana sv. Marije. S obzirom na to da one nisu rezultat dotadašnjeg razvoja lokalne arhitekture, čini se vjerojatnim da im podrijetlo valja tražiti putem rekonstruiranja povijesnog konteksta njihovog postanka ili, preciznije, liturgijske funkcije tih prostora povezanih sa samim kraljem.⁴

Natpis na vanjskom zidu zvonika, na vijencu koji dijeli prizemlje od prvog kata, eksplicitno govori da je Koloman izgradio zvonik 1105. godine:

ANNO INCAR[NATIONIS] . D[OMI]NI . N[OST]RI . IE[S]V .
CHR[IST]I . MIL[LESIMO] . C . V . POST VICTORIAM ET PACIS
PRAEMIA . IADERAE INTROITVS . A DEO CONCESSA // PROPRI
SVMPTV . HANC TVRRI[M] S[AN]C[T]AE MARIAE . VNGARIAE .
D[AL]MAT[IAE] . CHROA[TIAE] . CONSTRVUI . ET ERIGI // IVSSIT REX
COLLOMANNVS.⁵

³ O dalmatinskim benediktinskim samostanima 11. stoljeća u kontekstu crkvene reforme vidi: M. JURKOVIĆ, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, "Starohrvatska prosvjeta" 20, Split 1990, str. 191-213.

⁴ Što se ranije arhitekture Sv. Marije tiče, od cijelog je samostana sačuvana jedino crkva posvećena 1091. godine. Riječ je o trobrodnoj troapsidalnoj bazilici s arkaturama koje nose kapiteli tipa *acanthus spinosa*, tipičnoj za talijansku ranoromaničku arhitekturu jedanaestog stoljeća, arhitekturu koja se u Dalmaciji održava do duboko u dvanaesto stoljeće. U tom kontekstu, pojava zrele romanike u Kolomanovom sklopu samo četrnaest godina nakon dovršetka ranoromaničke crkve sv. Marije od posebnog je značenja.

⁵ Transkripcija je preuzeta iz: M. MARKOVIĆ, *Dva natpisa iz Zadra*, "Zbornik radova Srpske akademije nauka" 36, Beograd 1953, str. 101, uz razliku da je Marković zamijenio "V" s "U," te se koristio malim slovima s velikim početnim. Suprotno općeprihvaćenom Baradinom tumačenju natpisa: "pošto je poslije pobjede i nagrade mira Bog dopustio ulaz u Zadar" (M. BARADA, *Iz kronologije hrvatske povijesti*, "Časopis za hrvatsku povijest" 1, Zagreb 1943, str. 129), Marković tumači ovaj odjeljak kao referencu na konkretni mirovni sporazum između Kolomana i građana Zadra: "posle pobjede i bogom danog ploda mirovnog ugovora, naime, otvorenih vrata (grada) Zadra..." Cf. M. MARKOVIĆ, *op. cit.*, str. 114.

Začudo, ovako eksplicitan izvor nikad nije potaknuo povjesničare da otvore pitanje izvorne funkcije Kolomanovog sklopa u Sv. Mariji.⁶ Povjesničari umjetnosti pisali su o zvoniku i kapitularnoj dvorani kao o zasebnim arhitektonskim tijelima, te u skladu s time nisu uzeli u obzir funkciju sklopa, usredotočivši se na stilske inovacije koje je ta arhitektura donijela u Dalmaciju. Povijesna znanost nije dovoljno naglasila važnost samostana sv. Marije u Kolomanovoj strategiji preuzimanja tradicija hrvatskih vladara, te je uloga Kolomana kao naručitelja sklopa u Sv. Mariji razmatrana jedino u kontekstu datacije Kolomanovog osvajanja ili same arhitekture. Osim spomenutoga, sve ostale konotacije kraljevske zadužbine bile su u potpunosti zanemarene.

O arhitekturi Sv. Marije objavljeno je tek nekoliko studija:⁷ dvije su izvještaji o obnovi samostana nakon stradanja u Drugom svjetskom ratu;⁸ zatim povijesni pregled u zborniku radova u povodu devetstogodišnjice osnutka samostana;⁹ te tri recentnija članka o podrijetlu stilskih inovacija Kolomanovih građevina u Sv. Ma-

Istu upotrebu riječi *pax* u smislu mirovnog ugovora (*ad pacis normam*) nalazimo i u opisu Kolomanove opsade Zadra u: *Vita S. Ioanni Episcopi Traguriensis*; K. LUČIN, ur. i prev., *Život sv. Ivana Trogirskog po izdanju Daniela Farlatija*, Trogir i Split 1998, str. 50.

⁶ Jedina dva spomena ovoga sklopa kao Kolomanove kapele pronašla sam u bilješki Cechellijevog vodiča po umjetninama Zadra ("cappella di Colomanno"), C. CECHELLI, *Zara: Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia*, Rim 1932, str. 68; te u članku Nikole Jakšića ("Kolomanova kapela"), koji propustom nije citiran u engleskoj verziji ovoga članka; N. JAKŠIĆ, *Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji*, "Povijesni prilozi" 17, Zagreb 1998, str. 272-3. Ni jedan od ova dva autora nije, međutim, otvorio pitanje liturgijske funkcije kompleksa, niti upozorio na arhitektonski oblik zapadne galerije, odnosno funkcionalnu povezanost kapitularne dvorane i prvog kata zvonika. Suprotno tome, Jackson je pisao o tradiciji koja kaže da je u kapeli misi prisustvovala Večenega; T. G. JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the island of Grado*, Oxford 1887, str. 306. Jedini relativno noviji spomen funkcije galerije nalazimo u: C. FISKOVIĆ, *Dalmatinske freske*, Zagreb 1965, str. 13, gdje je pretpostavljeno da je galerija služila kao kor, no bez daljnjih objašnjenja. U svom sintetskom članku o romanici u Hrvatskoj (*Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, knj. 2, Zagreb 1996, str. 176), Joško Belamarić je upozorio da na prvom katu zvonika benediktinskog samostana sv. Andrije u Rabu postoji "slična cella - kapela".

⁷ Za iscrpnu bibliografiju o samostanu vidi: I. OSTOJIĆ, *Izvori i literatura za povijest samostana sv. Marije u Zadru*, "Zadarska revija" 2-3, Zadar 1967, str. 211-221.

⁸ K. RADULIĆ, *Konzervatorski zahvati poslije oslobođenja u kompleksu sv. Marije*, "Zadarska revija" 2-3, Zadar 1967, str. 199-210; Z. JERAS-POHL, *Obnova kapitula benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru*, "Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske" 1, Zagreb 1975, str. 89-100.

⁹ I. PETRICIOLI, *Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru*, u: *Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru*, ur. V. Maštrović i G. Novak, Zadar 1968, str. 61-100. Vidi i Petriciolijevo poglavlje o zreloj romanici u Sv. Mariji, N. KLAJIĆ i I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar 1976, str. 249-253.

¹⁰ M. JURKOVIĆ, *Jedan primjer hrvatsko-ugarskih veza u 12. stoljeću - PROPRIO SVMPTV HANC TURRIM SANCTAE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLOMANUS*, u: *Hrvatska / Mađarska: stoljetne književne i likovno-umjetničke veze*, ur. J. Damjanov, Zagreb 1995, str. 13-17; ID, *Prilog poznavanju hrvatsko-ugarskih likovnih veza u doba romanike*, u: *Hrvatska / Mađarska / Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze*, ur. J. Damjanov, Zagreb 2000, str. 29-39; K. MAGYAR, *Somogyvár i Saint Gilles - o vezama Somogyvára i Zadra s Francuskom u XII. stoljeću*, u: *Hrvatska / Mađarska / Europa*, str. 15-28.

riji.¹⁰ Novija studija Miljenka Jurkovića pokušava ustanoviti vezu između južno-francuske romanike (St. Gilles du Gard) i Sv. Marije posredstvom benediktinskog samostana u Somogyváru.¹¹ Iako bi ovu hipotezu valjalo potkrijepiti jačim argumentima vezanim upravo uz formalne sličnosti arheološkog materijala, ona je prvi pokušaj rješavanja pitanja podrijetla zrele romanike u Sv. Mariji uzimajući u obzir ne samo formu nego i povijesne činjenice koje bi mogle objasniti njeno širenje.

Sklop zvonika i kapitularne dvorane samostana sv. Marije značajan je kako iz aspekta forme (ili stila), tako i s aspekta njegove funkcije. U oba smisla potrebno ga je interpretirati kao vrlo kompleksnu i specifičnu arhitekturu. Njegova forma i funkcija, međutim, ne smiju se razmatrati zasebno jer pojava potpuno oblikovanih i zrelih romaničkih oblika ima svoj razlog u iznimnoj namjeni tog arhitektonskog sklopa. Drugim riječima, ne samo da su određeni arhitektonski oblici pratili strogo određenu svrhu, već je također, s estetskog stajališta, takva važna funkcija zahtijevala sofisticirane dekorativne oblike. Stoga primarni cilj ovog istraživanja nije objasniti pojavu novog stila i širenje njegovih oblika, već pokušati analizirati Kolomanovu vlast u Zadru iz perspektive njenih arhitektonskih posljedica. Glavna prepreka razvijanju diskusije o funkciji Kolomanove arhitekture bila je razmatranje zvonika i kapitularne dvorane kao dvije odijeljene arhitektonske cjeline. Očigledna fizička, a u povijesti arhitekture tipološki lako prepoznatljiva povezanost tih dvaju prostora nameće pitanja o njihovoj funkciji, te istovremeno pruža i odgovor na njih. Narudžba kraljevske kapele u Zadru, činjenica uvođenja novih oblika (križno-rebrasti svod, palmetni friz, kubični kapiteli s dentilima) i njihovog snažnog odjeka u lokalnoj arhitekturi te, konačno, Kolomanov izbor samostana tradicionalno vezanog s hrvatskim kraljevima za svog glavnog saveznika u Zadru, bacaju svjetlo na šire povijesne procese u zrelosrednjovjekovnom Zadru.

FUNKCIJA - KRALJEVSKA KAPELA

Zapadna galerija

Reprezentativni je primjer prostorne organizacije kraljevske (ili bilo koje privatne) kapele *capella regia* Karla Velikog u Aachenu, u kojoj je Karlovo prijestolje smješteno na zapadnom dijelu cirkularne galerije, usmjereno prema oltaru.¹² Čak i kada se centralni plan nije strogo poštivao, srednjovjekovne privatne kapele po cijeloj Europi zadržale su dva osnovna elementa ahenske kapele: prvo, vertikalnu stratigrafiju crkve (prvi kat namijenjen vladaru ili nekom drugom dostojanstveniku, te kupola ili svodovlje rezervirano za nebeskog vladara), te, kao drugo, smještaj galerije nasuprot glavnom oltaru, odnosno na zapadnoj strani crkve. Dakako, ovi su elementi već ustanovljeni u bizantskoj carskoj liturgiji, kao i u oblicima arhitekture u kojima se ona odvijala.¹³

¹¹ Ovaj je problem prvi zamijetio M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, Beograd 1922, a zatim preuzeo I. Petricioli, *op. cit.* (9).

¹² C. HEITZ, *L'architecture religieuse carolingienne: Les formes et leurs fonctions*, Pariz 1980, str. 74-77, s opsežnom bibliografijom. Recentnija studija u: M. UNTERMANN, *Der Zentralbau im Mittelalter: Form - Funktion - Verbreitung*, Darmstadt 1989, str. 86-110.

¹³ Prema opisu Konstatina Porfirogeneta u *De ceremoniis*, bizantski je car na određene blagdane sudjelovao u liturgiji s galerije gdje je na bočnom oltaru primao pričest od patrijarha koji se penjao na galeriju u drugom dijelu mise; M. LONČAR, *On the description of*

Najznačajniji primjer zapadne galerije u Dalmaciji je rotunda Sv. Trojstva (danas Sv. Donata) nasuprot samostanu sv. Marije.¹⁴ Rotonda je dobila svoj definitivni oblik dodavanjem ophodne galerije početkom devetog stoljeća, predstavljajući na taj način simbiozu bizantske i karolinške arhitekture. S obzirom na svoju funkciju kapele episkopalnog kompleksa, imala je neposrednu komunikaciju s biskupskom palačom na nivou galerije na prvom katu. Tijekom devetog stoljeća kod značajne grupe predromaničkih crkava na području hrvatske države (uglavnom privatnih zadužbina) pojavljuje se element zapadne galerije. Fenomen zakržljalog Westwera¹⁵ u hrvatskoj predromaničici u literaturi je opsežno analiziran, te uvjerljivo povezan s karolinškim utjecajima,¹⁵ no daljnji razvoj tog elementa na području Hrvatske i Dalmacije još nije istražen.¹⁶

Što se mađarskih primjera tiče, zapadna galerija je vrlo čest element u romaničkoj arhitekturi Ugarske,¹⁷ a već u jedanaestom stoljeću nalazimo veliku grupu crkava sa zapadnim zdanjima.¹⁸ Galerija je u tim crkvama bila smještena ili na prvom katu između tornjeva dvoranijske zapadne fasade, ili, u slučaju skromnijih građevina, na prvom katu aksijalnog tornja. Osim mnogih obiteljskih crkava sa zapadnim galerijama širom srednjovjekovne Ugarske, čini se da arheološki ostaci kraljevske bazilike u Székesfehérváru također pokazuju elemente sličnoga zapadnog kompleksa sa dva tornja.¹⁹ Crkva u Felsőörsu je, međutim, jedina u kojoj je oltar na zapadnoj galeriji (*nota bene* posvećen sv. Mihovilu) potvrđen u pisa-

the churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar in 'De administrando imperio' by Constantine Porphyrogenitus, "Hortus Artium Medievalium" 5, Zagreb-Motovun 1999, str. 238. Među spomenutim crkvama u ovom je kontekstu najrelevantnija carska palatinska crkva sv. Sofije u Konstantinopolu.

¹⁴ Vidi P. VEŽIĆ, *Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split 2001.

¹⁵ M. JURKOVIĆ, *L'église et l'état en Croatie au IXe siècle: Le problème du massif occidental carolingien*, "Hortus Artium Medievalium" 3, Zagreb-Motovun 1997, str. 23-40.

¹⁶ S izuzetkom I. PETRICIOLI, *Romaničke jednobrodne crkve sa zvoncima na pročelju u našim primorskim krajevima*, "Histria Archaeologica" 20-21, Pula 1989-1990, str. 179-190. U ovom je kontekstu potrebno spomenuti ranoromaničku crkvu sv. Lovre u Zadru; I. PETRICIOLI, *Crkva Sv. Lovre u Zadru*, "Starohrvatska prosvjeta" 17, Split 1987, str. 53-73. Ta crkva izgrađena je u prvoj polovici jedanaestog stoljeća, te je ubrzo, unutar nekoliko desetljeća, uz njenu zapadnu fasadu dograđen dvokatni narteks i zvonik. Na prvom katu narteksa nalazi se zapadna galerija koja se proteže i na prvi kat zvonika. Činjenica da je na zidu galerije ugrađena niša ukazuje na određenu specifičnu upotrebu prostora, no njena moguća liturgijska funkcija još nije proučena.

¹⁷ Vidi A. TOMASZEWSKI, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi: Polski, Czech i Węgier* (Romaničke crkve sa zapadnim emporama: Poljska, Češka i Mađarska), Wrocław, Varšava, Krakov i Gdanjsk 1974; G. ENTZ, *Westemporen in der ungarischen Romanik*, "Acta Historiae Artium" 6, 1959, str. 1-19; ID, *Zur Frage des Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns*, u: *Funktion und Gestalt*, ur. F. Möbius i E. Schubert, Weimar 1984, str. 240-245; te B. Zs. SZAKÁCS, *Ambivalent Spaces in Western Complexes of Medieval Hungarian Conventual Churches*, u: *Czas i przestrzeń w kulturze średniowiecza* (Vrijeme i prostor u kulturi srednjeg vijeka), Poznanj 1994, str. 30-32.

¹⁸ B. Zs. SZAKÁCS, *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI. Century*, "Hortus Artium Medievalium" 3, Zagreb-Motovun 1997, str. 149-163, s daljnjom literaturom.

¹⁹ *Ibid.*, str. 157.

nim izvorima,²⁰ premda su niše i odijeljene manje prostorije identificirane i u bočnim prostorima galerija crkava u Zsámbéku and Bényju.²¹

U svjetlu ovakvih lokalnih tradicija zapadne galerije i aksijalnog zvonika, potrebno je razmotriti arhitektonsku formu i prostornu organizaciju Kolomanovog sklopa u Sv. Mariji. Kako prema svom izgledu, tako i prema smještaju o odnosu na crkvu, zvonik Sv. Marije blizak je takozvanom lombardskom tipu zvonika. Drugim riječima, otvori zvonika postupno se umnožuju prema njegovom vrhu, a sam zvonik odmaknut je od crkve i smješten uz njen sjeverozapadni ugao.²² Riječ je o uobičajenom smještaju zvonika ranoromaničkih benediktinskih crkava u Dalmaciji,²³ najvjerojatnije uzrokovanom njihovim neposrednim vezama sa sjevernotalijanskim reformiranim benediktincima, a pogotovo sa samostanom u Pomposi kod kojeg nalazimo isti tip zvonika. Zvonik Sv. Marije možemo, međutim, interpretirati i kao aksijalni zvonik budući da je smješten ispred kapitularne dvorane s kojom je i prostorno povezan, te se njegov prvi kat prema njoj odnosi kao zapadna galerija. Ova posebnost prostorne organizacije sklopa znakovita je u kontekstu njegove funkcije.

Problem Westwerka i zapadne galerije jedan je od najobrađenijih problema srednjovjekovne arhitekture.²⁴ Budući da ne mogu ući u sve detalje ove složene rasprave, pokušat ću ukratko sažeti glavne teorije, ukoliko mogu biti primijenjene na arhitekturu Sv. Marije. Među četiri Möbiusove interpretacije Westwerka (liturgijska upotreba na određene blagdane kao kor Sv. Spasa, Westwerk koji preuzima određene funkcije župne crkve, svjetovna upotreba vezana uz lik cara, kralja ili velikaša, te naposljetku fortifikacijska uloga²⁵ - dvije su relevantne u slučaju Kolomanovog sklopa: svjetovna i liturgijska interpretacija. Dapače, sama arhitektura i njen smještaj u samostanu pružaju argumente za obje interpretacije. Prva je mogućnost kraljevske upotrebe sklopa galerije i dvorane da je kralj prisustvovao misi sa galerije (ili balkona) gledajući prema oltaru na istočnoj strani dvorane. Ova se pretpostavka nužno ne sukobljava s liturgijskom interpretacijom budući da su dimenzije prostora relativno male, te je blizina kralja oltaru neupitna i u slučaju da je kralj smješten na balkonu. Osim toga, ne treba smetnuti s uma da je kapitularna dvorana vitalan dio samostana (među ostalim, jedan od dva pristupa crkvi iz

²⁰ S. TÓTH, *Felsőörs késő román templomtornya* (Kasnoromanički crkveni toranj u Felsőörsu), "Művészet" 21, 1980, str. 24.

²¹ B. Zs. SZAKÁCS, *op. cit.* (17).

²² Samostanski sklop nije postavljen pravilno u odnosu na strane svijeta, ali će se zbog lakšeg opisa koristiti samo glavne strane svijeta, uz pretpostavku idealne orijentacije crkve. Izvorno zapadno pročelje crkve bilo je uvučeno u odnosu na zvonik, a sadašnje pročelje potječe iz prve polovice šesnaestog stoljeća kada je crkva produljena za dva traveja.

²³ T. MARASOVIĆ, *Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji*, u: *Rapskom zborniku*, ur. A. Mohorovičić, Zagreb 1987, str. 295. Sv. Petar u Supetarskoj Drazu na Rabu i Sv. Andrija u gradu Rabu geografski su najbliži primjeri takvog smještaja zvonika.

²⁴ Fundamentalna studija o problemu Westwerka jest F. MÖBIUS, *Westwerkstudien*, Jena 1968; vidi također G. BANDMANN, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin 1951. Za liturgijsku interpretaciju vidi C. HEITZ, *Recherches sur les rapports entre Architecture et Liturgie à l'époque carolingienne*, Pariz 1963.

²⁵ F. MÖBIUS, *op. cit.* (24), str. 9-22.

samostana vodio je kroz dvoranu²⁶), te je svojevrsna fizička odijeljenost kraljevskog od samostanskog prostora bila prijeko potrebna.

Treba spomenuti i postojanje prijenosnog oltara (*altarino*) smještenog u kapitularnoj dvorani, iako ga nalazimo u prilično kasnom izvoru, samostanskoj kronici *Memorie sopra La Chiesa e Monastero delle Nobili Reverende Monache Benedittine di Santa Maria di Zara* iz 19. stoljeća. U kronici se oltarić spominje dva puta: u vezi s prijenosom skulpture sv. Marije iz požarom 1779. godine uništenog samostana sv. Demetrija na taj oltarić u obnovi kapitularne dvorane 1792. godine,²⁷ te u sklopu opisa “kraljevskog luka,” tj. Večenegine grobnice unutar čijeg se luka oltarić nalazio.²⁸ Prijenosni oltar, međutim, nije moguće direktno povezati s funkcijom kraljevske liturgije budući da je, kako pokazuju recentna istraživanja, bogoslužje u kapitularnim dvoranama bilo u prvom redu vezano uz propovijedi unutar samostanske zajednice ili uz štovanje relikvija, a u ovom slučaju ne postoje dokazi o tome da je postojao oltarić neposredno nakon same izgradnje.²⁹ Postoji, međutim, velika vjerojatnost da je, s obzirom na održavanje uspomene na Kolomana u obliku misa koje su se održavale sve do 1723. godine,³⁰ oltarić uz ostalo služio liturgiji vezanoj uz Kolomana, te na taj način indirektno svjedočio o povezanosti prostora uz kraljev lik.³¹

U svakom slučaju, svjetovna upotreba zapadne galerije nije dokazana, te se ne može isključiti druga mogućnost, odnosno da se liturgija obavljala na galeriji unatoč njenim skromnim dimenzijama. Kao argument ovoj hipotezi može se uzeti i iznimno elaborirana dekoracija prostora galerije, ali u tom slučaju treba objasniti funkciju balkona. Osim toga, na galeriji nije pronađen nikakav trag oltarne niše čije bi postojanje neoborivo dokazivalo liturgijsku upotrebu galerije, u kojem bi slučaju balkon vjerojatno služio kraljevom prisustvovanju određenim svjetovnim okupljanjima u kapitularnoj dvorani.

²⁶ Prema apostolskoj vizitaciji biskupa Agostina Valiera iz 1579. godine, postojala su dva pristupa iz samostana u crkvu: jedan kroz kapitularnu dvoranu te drugi kroz sakristiju: “...habet duas portas adeuntes ecclesiam suam alteram ex ipsarum capitulo, alteram ex sacristia”; Archivio Segreto Vaticano, Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap., 80, f. 27v.

²⁷ “Il Capitolo descritto di sopra L’anno 1792. fu ristaurato, ... e sopra L’Altarino esposta La Statuetta di Maria Vergine Addolorata, rimasta illesa dall’ Incendio dell’ estinto Monastero di San Demetrio...,” *Memorie sopra La Chiesa e Monastero delle Nobili Reverende Monache Benedittine di Santa Maria di Zara*, R-No 1, Arhiv samostana benediktinki u Zadru, f. 2v.

²⁸ “...il Deposito formato di Marmo Greco bianco, sollevato da Terra, e adorno di Collo-nami, posto dalla parte Garbinale, verso La Chiesa nel Capitolo, ch’è formato a Volto Reale in cui tal altre osservazioni antiche si vede un Correto di Pietra sostenuto da’ Colonne con sopra un Altarino, e segni, ove fissate erano Le Candele...,” *Memorie*, f. 7v.

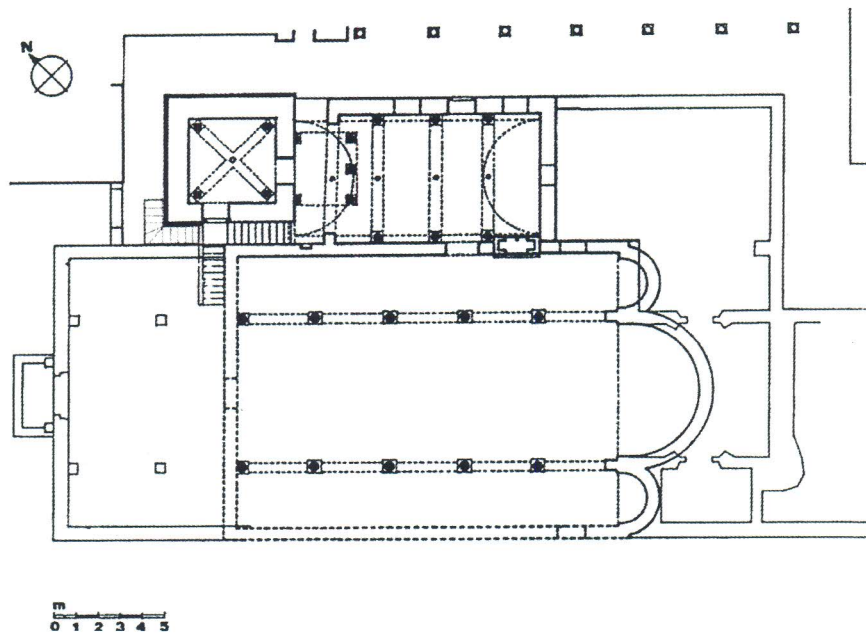
²⁹ Ovo potertava činjenica da oltarić nije spomenut u apostolskim vizitacijama Valiera i Priulija, iako su, doduše, njihovi opisi kapitularne dvorane vrlo škrti.

³⁰ *Memorie*, f. 6v; V. NOVAK, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb 1959, str. 85; N. BUDAK, *Liturgical memory in Croatia and Dalmatia around the year 1000*, “*Hortus Artium Medievalium*” 6, Zagreb-Motovun 2000, str. 138.

³¹ Ovi su zaključci proizašli iz razgovora s prof. Ericom Palazzom sa Sveučilišta u Poitiersu, stručnjakom za srednjovjekovnu liturgijsku praksu, koji me ljubazno informirao o rezultatima još nedovršenih istraživanja o funkciji prijenosnih oltara.

U oba slučaja treba biti vrlo oprezan u primjeni analogija zapadnih galerija u Francuskoj, Njemačkoj ili Mađarskoj na taj specifični hibridni prostor. Kolomanov sklop u Sv. Mariji razlikuje se od tipičnih primjera crkava sa zapadnim kompleksom u nekoliko bitnih aspekata. Najprije, ne radi se o crkvi nego o prostoru za okupljanje s mogućom dodatnom liturgijskom funkcijom. Nadalje, zvonik Sv. Marije je "atrofirani Westwerk" s obzirom na to što ne postoji kripa u prizemlju.³² Konačno, malene dimenzije prostora ograničavaju moguću upotrebu prostora, te je čine različitom od većine drugih primjera. Stoga istraživanje treba usmjeriti na njegovu funkciju u kontekstu kraljevske liturgije, te na specifične karakteristike (kao što je, na primjer, pristup galeriji) koji mogu osvijetliti njegovu konkretnu upotrebu.

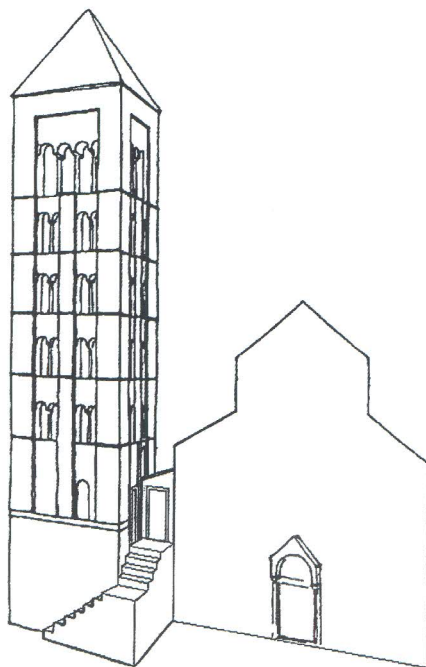
Tlocrt crkve Sv. Marije u Zadru, zvonika i kapitularne dvorane s alternativnom rekonstrukcijom stepenica L-oblika

Unutrašnjost zvonika sastoji se od prizemlja, kata, te gornjeg prostora u kojem se nalaze drvene stepenice koje vode na krov. Prvi je kat povezan s dvoranom dvojim vratima: jedna se nalaze na južnom zidu zvonika na vrhu stepenica koje vode iz dvorane, dok su se druga otvarala na balkon koji se nalazio u samoj dvorani i oslanjao na tri stupa.³³ Razmatranje pristupa galeriji vodi nas do

³² C. HEITZ, *op. cit.* (24), str. 19. Heitz koristi termin *l'église-porche atrophié*.

³³ Balkon nije sačuvan, no tragovi polustupova, konzola i parapeta vidljivi su na zapadnom zidu dvorane, kao i temelji stupova koji su nosili balkon, Z. JERAS-POHL, *op. cit.* (8),

ključnog argumenta za upotrebu galerije od strane osobe koja ne pripada samostanskoj zajednici. Detaljni pregled građevnih elemenata stepeništa dao je indikativne rezultate: na predzadnjoj stepenici koja vodi iz dvorane prema galeriji vidljivi su utori i rupe za vratna krila, kao i odgovarajuće rupe na nadvratniku.³⁴ Ovi

Rekonstrukcija originalne fasade Sv. Marije (prema Miljenku Domijanu), s dodatnom rekonstrukcijom stepenica koje vode na galeriju

detalji otkrivaju izvornu razinu odmorišta ispred ulaza u galeriju. Ispod praga i dovratnika sadašnjeg ulaza u galeriju (dio pregradnje petnaestog stoljeća) otkriven je konstrukcijski otvor izvornih vrata, a na vrhu stepenica iz iste pregradnje koje vode u gornji prostor zvonika pronađen je još jedan romanički prag i nadvratnik u sekundarnoj upotrebi. Njihove dimenzije precizno odgovaraju dimenzijama konstrukcijskog otvora ulaza u galeriju. Iz toga proizlazi da su dvojna vrata omeđivala

str. 96. Pretpostavka autorice da su tri kubična kapitela nepoznatog podrijetla koji su se donedavno čuvali u kapitularnoj dvorani, pripadala stupovima balkona vjerojatno nije točna budući da dimenzije tragova na zidu ne odgovaraju dimenzijama kapitela.

³⁴ Sudeći po tipično romaničkoj konstrukciji dvokrilnih vrata pričvršćenih pomoću dva trna na svakom od krila, te utorima uklesanima u prag za njihovo lakše ulaganje, moguće je pretpostaviti da vrata potječu iz vremena gradnje zvonika. Na ove konstrukcijske elemente upozorio me dr. Pavuša Vežić, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem, kao i na vremenu, trudu i znanju kojima je pomogao ovo istraživanje.

odmorište sa sjeverne i istočne strane, dok su druge dvije strane bile otvorene, odnosno, odmorište nije bilo natkriveno. Otvoreno odmorište ukazuje, pak, na vanjski pristup galeriji, odnosno na vanjski krak stepenica. Takve je stepenice već pretpostavila Zlata Jeras-Pohl, no bez objašnjenja njihove svrhe, te u rekonstrukciji u kojoj se naslanjaju na fasadu crkve.³⁵ Nasuprot tome, jedan detalj u obradi vanjskog sokla zvonika upozorava na smještaj stepenica uz fasadu zvonika. Kako je sokl prekinut oko jednog metra od jugozapadnog ugla zvonika, a ne nastavlja se na južnoj strani, nameće se zaključak da su stepenice imale L-oblik te bile prislonjene uz zidove zvonika. Ovu hipotezu potvrđuje činjenica da je površina južnog zida prizemlja zvonika grublje obrađena, kao i to da sokl kontinuirano u suprotnom smjeru čak i u interijeru, sve do ulaznih vrata iz kapitularne dvorane u prizemlje zvonika. Razmotrivši ove pojedinosti može se zaključiti da se galerijom koristila osoba koja nije bila član samostanske zajednice. Za srednjovjekovno doba nije neprihvatljivo da stranac, i uz to muškarac, ulazi u prostor ženskoga samostana, jer je stroga klauzura prihvaćena tek nakon Tridentskog koncila kada je apostolski vizitator Priuli naredio da se zazidaju vrata koja su vodila iz kapitularne dvorane u crkvu.³⁶

Ne samo prostorna dispozicija, već i arhitektonski elementi i dekoracija pružaju podatke za analizu funkcije toga sklopa. Na prvom katu zvonika nalazi se prvi pouzdano dokumentiran križno-rebrasti svod u europskoj arhitekturi. Godina 1105. neobično je rani datum za takav svod, čak i ako je on mnogo jednostavniji od francuskih i lombardskih primjera dvanaestog stoljeća, a takav inovativni građevni element govori o važnosti prostora galerije u kojem se nalazi. Važno je pri tome naglasiti da taj svod nije izgrađen iz bilo kakvih konstrukcijskih razloga, već jedino radi monumentaliziranja zapadne galerije.

Klesana arhitektura pokazuje iste dekorativne motive u galeriji kao i u dvorani (palmetni frizovi obrubljeni dentilima), osim što su u galeriji motivi elaboriraniji i kvalitetnije izvedeni. Ovdje se palmete na impostima kapitela sastoje od dvostrukih traka te su stoga dekorativnije, kao da su namijenjene pogledu izbliza. I kapiteli stupova smještenih u uglovima galerije znatno su elaboriraniji od onih u dvorani (stepenasti motiv je razrađeniji, niz dentila ukrašava vrh, korišten je mramor umjesto vapnenca), ponajviše radi natpisa R[EX](CO(LLO(MAN(NVS, koji nose na licu okrenutom prema središtu prostorije. Ovaj natpis najbolje govori o važnosti prostora galerije i njegovoj povezanosti s kraljem, jer bi u protivnom natpis na vanjskom zidu zvonika bio dovoljan da zabilježi kraljevu ulogu u izgradnji sklopa. Istovjetnost dekorativnih motiva pokazuje na to da su galerija i kapitularna dvorana zamišljene kao integralni dijelovi cjeline u kojoj je galerija bila mjesto veće važnosti.

³⁵ Z. JERAS-POHL, *op. cit.* (8), str. 91.

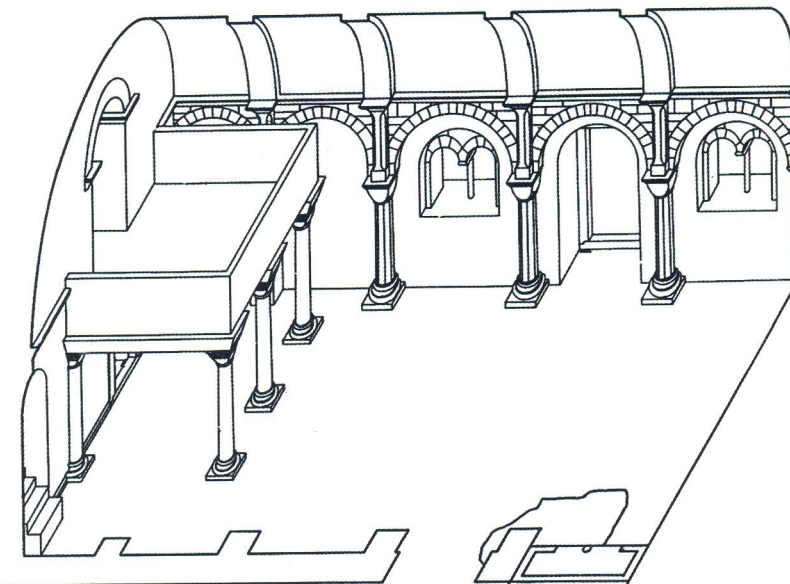
³⁶ A. R. FILIPI, *Samostan i crkva sv. Marije u Zadru prema dokumentima iz godine 1579. i 1603*, "Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru" 13-14, Zadar 1967, str. 246. Ne samo samostanski ugovori, već i oni među patricijima bili su zaključivani u samostanu, dapače, u opatičinoj sobi (*in camera abbatissae*), I. OSTOJIC, *Benediktinci u Hrvatskoj*, knj. 1, Split 1963, str. 135. Također u neidentificiranom izvoru iz 1554: "Ed acció si sappia, che neppur Le Monache di Zara erano in perfetta Clauzura...", *Memorie*, f. 7r (citat dokumenta iz Archivio Pubblico u Zadru, vol. 33, 231).

Kubični kapitel na zapadnoj galeriji

Vijenac s palmetnim frizom u kapitularnoj dvorani

Aksonometrijska rekonstrukcija interijera kapitularne dvorane samostana Sv. Marije u Zadru

Liturgija i ikonografija

Uz materijalne izvore, i izvori povezani s kraljevskom liturgijom zajedno s ikonografijom koja je prati, mogu pomoći razmatranju funkcije kraljevskog sklopa. Riječ je u prvom redu o takozvanim Zadarskim laudama, kasnijem dodatku Zadarskom Evanđelistaru koji se čuva u berlinskoj Staatsbibliothek.³⁷ U tekstu lauda, nakon uobičajene trostruke invokacije Krista, slijede imena pape Paskala II, kralja Kolomana, njegovog sina Stjepana, kralja Dalmacije, zadarskog biskupa Grigora, te Kolomanovog namjesnika (*comes Zadra* te *princeps* i *banus* provincije Dalmacije) Kledina. Prema Novaku, laude su prvi put bile izvedene u kraljevoj prisutnosti zasigurno 1105. godine, no vrlo vjerojatno i prilikom kraljevih kasnijih posjeta Zadru.³⁸ S obzirom na godine Stjepanovog krunjenja (1114) i Kolomanove smrti (1116), Zadarske laude treba datirati u taj međuperiod, najvjerojat-

³⁷ MS Berlin, Theol. lat. quart. 278, fol. 1v, u: V. BROWN, *Handlist of Beneventan Manuscripts*, Rim 1980, str. 25. Tekst lauda s interpretacijom vidi u: E. H. KANTOROWITZ, *Laudes Regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, University of California Publications in History No. 33, Berkeley i Los Angeles 1946, str. 147-153; također u: V. NOVAK, *Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća*, "Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru" 3, Zadar 1957, str. 55-63.

³⁸ V. NOVAK, *op. cit.* (30), str. 60.

nije u 1114. godinu, u povodu Stjepanovog krunjenja. Vjerojatno je, međutim, da se odličena (ako ne upravo ova) verzija lauda izvodila u sklopu kraljevske liturgije i prije ovog zapisa.

Kraljevsku liturgiju moguće je čitati i u ikonografiji oslika sačuvanih na zidovima i svodu galerije.³⁹ Unatoč njihovoj fragmentarnosti, djelomice se može ući u trag stilskim značajkama i ikonografskom sadržaju prikaza. Najbolje sačuvani fragment glavni je dio ikonografskog ciklusa posvećenog Kristu - *maiestas domini*, Krist u slavi. Krista u mandorli flankiraju Bogorodica i sv. Ivan Krstitelj (*déesis*), a čitav prikaz nalazi se na zapadnom zidu galerije, iznad vrata koja vode na balkon. Na sjevernom zidu nalaze se ostaci scena Oplakivanja i Tri žene na grobu, dok od oslika ostalih zidova nije ništa sačuvano. Od svodnog oslika, osim tragova motiva srcolikih palmeta na rebrima (što ukazuje na integralni projekt i izvedbu klesane i slikane dekoracije), sačuvan je jedino oslik istočnog isječka svoda, upravo iznad Krista u slavi na istočnom zidu, a predstavlja arhandela s glasnničkim štapom u ruci.⁴⁰

Ikonografski prikaz *maiestas domini* obično se nalazi u glavnoj apsidi crkve ili u kupoli,⁴¹ no prikaz Krista kao vladara koristi se i u kontekstu kraljevske reprezentacije, te se stoga može pojaviti i u drugim dijelovima crkvenog kompleksa, upućujući na analogiju između zemaljskog i nebeskog vladara.⁴² Tako je kult Krista Spasitelja, kao i kult sv. Mihovila, obično povezan sa zapadnim zdanjima crkava.⁴³ Najočitiiji primjer povezanosti prikaza *maiestas domini* i kraljevske liturgije nalazi se, dakako, u ahenskoj kapeli Karla Velikog.⁴⁴ Riječ je o mozaiku u kupoli, kopiji iz osamnaestog stoljeća prema karolinškom originalu koji poznajemo preko dva opisa sa skicama iz sedamnaestog i osamnaestog stoljeća. Za ovu je priliku, međutim, dovoljno ustanoviti ikonografiju koja odražava Karla kao Kristovog regenta na zemlji.

Iako ne neuobičajen u Dalmaciji, motiv Krista u slavi postavljen je u Sv. Mariji na neuobičajeno mjesto - svod u zvoniku.⁴⁵ Tako, s obzirom na njenu vezu s ikonografijom vlasti, ikonografija *maiestas domini*, u kontekstu ostalih izvora, upućuje na specifičnu funkciju galerije na prvom katu zvonika. Ipak, ta je ikono-

³⁹ Oslici su objavljeni u: C. FISKOVIĆ, *op. cit.* (6), a detaljan opis popraćen dvjema skicama donio je Petricioli, *op. cit.* (9), str. 75, 77, 82-86.

⁴⁰ Za ikonografiju arhandela vidi u: H. i M. SCHMIDT, *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst: Ein Führer zum Verständnis der Tier-, Engel- und Mariensymbolik*, München 1984, str. 148.

⁴¹ Ikonografski motiv *maiestas domini* izveden je iz ikonografije Apokalipse, te je nerijetko dio kompleksnijeg prizora poput Adoracije dvadeset i četiri starca Apokalipse kao u Aachenu, ili u kombinaciji s tetramorfom (koji je na Zapadu zamijenio zvijeri Apokalipse) i *déesisom* kao u Zadru. O tipologiji *maiestas domini* vidi u: O. DEMUS, *Romanesque mural painting*, New York 1970, str. 14-16.

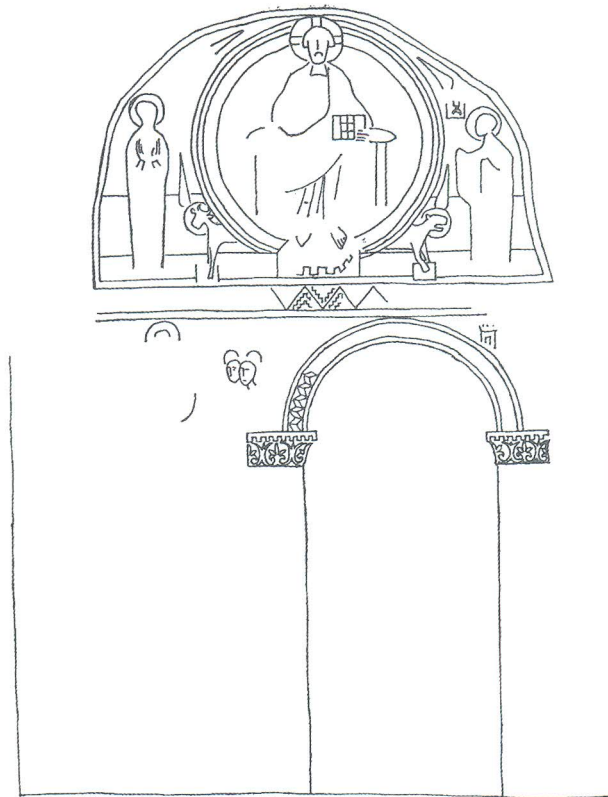
⁴² Na primjer u kupoli kraljevske grobnice (1054-1067) u narteksu crkve Panteón de los Reyes u Léonu; O. DEMUS, *op. cit.* (41), str. 484-485.

⁴³ O liturgijskoj interpretaciji zapadnog zdanja vidi u: C. HEITZ, *op. cit.* (24), *passim*.

⁴⁴ C. HEITZ, *op. cit.* (12), str. 74-77, s bibliografijom.

⁴⁵ U kapitularnoj dvorani ženskog samostana sv. Andrije u Lavadiieu (Haute-Loire) u Francuskoj, nalazi se prikaz *maiestas domini* iz dvanaestog stoljeća; vidi E. MÅLE, *Religious Art in France: The Twelfth Century: A Study of the Origins of Medieval Iconography*, Princeton i Oxford 1990, str. 37. Nisam, međutim, uspjela pronaći identičan smještaj te ikonografske teme onom u Sv. Mariji.

grafija mnogo složenije prirode od puke analogije Krista i kralja kao vladara, budući da ciklus oslika u zvoniku Sv. Marije pokazuje određene ikonografske analogije sa sadržajem *laudes regiae*. U dijelu lauda posvećenom kralju uvijek se zazivaju isti sveci: Krist Spasitelj na početku, zatim Bogorodica, tri arhandela (Mihovil, Gabrijel i Rafael), sv. Ivan Krstitelj, te sv. Stjepan Prvomučenik.⁴⁶ Ako ove

Skica oslika na istočnom zidu galerije zvonika Sv. Marije u Zadru

likove usporedimo s oslicima u Sv. Mariji, možemo identificirati četvero među njima: Krista Spasitelja s Bogorodicom (koja se pojavljuje i u samoj dedikaciji crkve) i sv. Ivanom Krstiteljem u kompoziciji *déesisa* na središnjoj poziciji istočnog zida, u smjeru pogleda s galerije u kapitularnu dvoranu, te jednog arhandela iznad odgovarajućeg isječka svoda. Moglo bi se pretpostaviti da su u druga dva isječka bili prikazi ostale dvojice arhandela, te sv. Stjepana (ili sv. Ivana Krstitelja) u preostalome četvrtom.⁴⁷ Time se ustanovljuje dvostruka veza zapadnog kompleksa s

⁴⁶ O strukturi *laudes regiae*, vidi u: E. H. KANTOROWITZ, *op. cit.* (37), str. 31-53, 142-146.

⁴⁷ Ikonografska paralela može se povući s bizantskim bjelokosnim triptisima iz desetog stoljeća s prikazima *déesisa* s Arhangelima Mihovилоm i Gabrielom; *ibid.*, str. 48, 248. Vidi

ikonografijom *maiestas domini*: na sekularnoj razini reprezentacije vladanja, te na liturgijskoj razini dedikacije sv. Spasitelju ili sv. Mihovilu s ikonografijom Apokalipse (iz koje je motiv *maiestas domini* izveden).⁴⁸ Premda zadarske laude za Kolomana i njegovu svitu imaju vrlo jednostavnu formu bez invokacija svetaca i arhandela, može se naslutiti da je generalna struktura kraljevskih lauda (zasigurno poznata autorima Zadarskih lauda) inherentna ikonografskom programu oslika kapele.

Kraljevska rezidencija

Već na temelju arhitektonske i ikonografske analize moguće je pretpostaviti da je Kolomanov sklop bio zamišljen i građen kao kraljevska kapela, no osim same arhitekture i dekoracije, još neki pisani i materijalni izvori mogu dati potporu ovoj hipotezi. Isprave koje upućuju na Kolomanovu prisutnost u Dalmaciji usmjerile su istraživanje prema izvorima vezanim uz njegovu rezidenciju u Zadru, a njen je smještaj u gradu također povezan s problemom kapele.

Kolomanov posjet Dalmaciji teško je ustvrditi s obzirom na nedostatak *data topica* u ispravama koje je on izdavao dalmatinskim gradovima i njihovim crkvama, ali na temelju isprava kojima Koloman potvrđuje povlastice samostanu sv. Marije iz 1102,⁴⁹ splitskoj nadbiskupiji 1103,⁵⁰ gradu Zadru 1105,⁵¹ gradu Trogiru 1108,⁵² te rapskoj crkvi na sinodi održanoj u Rabu 1111,⁵³ Györffy je prepoznao ritam njegovih posjeta dalmatinskim gradovima jednom u tri godine.⁵⁴ Premda se neke među tim ispravama smatraju falsifikatima,⁵⁵ Györffy smatra da i neautentične isprave mogu sadržavati autentične činjenice, poput Kolomanove prisutnosti na rapskoj sinodi,⁵⁶ dok i Nada Klaić priznaje ispravi Kolomanovih povlastica Sv. Mariji utemeljenost na originalnoj ispravi sličnoj onoj iz 1091.⁵⁷ Ispravi izdanoj Trogiru jedinoj je nedvojbeno dokazana autentičnost, no upravo njen sadržaj daje poseban dokaz o Kolomanovim boravcima u Dalmaciji - u njoj je

također E. H. KANTOROWITZ, *Ivories and Litanies*, "Journal of the Warburg and Courtauld Institutes" 5, London 1942, str. 56-81.

⁴⁸ O vezi liturgije zapadnih zdanja s Apokalipsom sv. Ivana, te o kultu sv. Spasitelja u kontekstu carske reprezentacije, vidi C. HEITZ, *op. cit.* (24), str. 128-160.

⁴⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, knj. 2 [dalje CD II], Zagreb 1904, str. 9-10.

⁵⁰ CD II, str. 10-11.

⁵¹ CD II, str. 24.

⁵² CD II, str. 19. Steindorff je, međutim, trogirsku povlasticu datirao u godinu 1105. Cf. L. STEINDORFF, *Die Dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, Köln i Beč 1984, str. 70, i dalje.

⁵³ CD II, str. 22-23.

⁵⁴ Tome u prilog ide i činjenica da je Bela IV. zadržao isti ritam posjeta Dalmaciji, te je stoga Györffy to protumačio kao uobičajeni protokol Arpadovića; G. GYÖRFFY, *O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća*, "Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu" 6, Zagreb 1969, str. 100-101.

⁵⁵ N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990, i N. KLAIĆ, *Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru*, "Historijski zbornik" 19-20, Zagreb 1966-67, str. 514.

⁵⁶ G. GYÖRFFY, *op. cit.* (54), str. 101.

⁵⁷ N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975, str. 513-15.

eksplicitno rečeno da kralj, kada dođe u grad bilo kojim državnim poslom, neće odsjedati u kućama građana, odnosno neće koristiti *ius hospitii*.⁵⁸ Štoviše, Kolomanova palača u Zadru zajamčena nam je mađarskim kasnosrednjovjekovnim izvorom - u *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* spomenuta je "palača koju je Koloman sebi izgradio u Zadru:"

*Cumque rex esset in Dalmacia in civitate Zadur et cogitaret civitatem succendere pro duritia gentis illius, dormierat in pallacio suo, quod ibi edificaverat...*⁵⁹

Ovaj odlomak iz mađarske kronike u dosadašnjoj je literaturi uzet u obzir jedino u vezi s ubikacijom palače anžuvinskih vladara u Zadru, pri čemu je zaključeno da nije moguće ustanoviti točnu poziciju Kolomanove palače.⁶⁰ No, sama činjenica da je Koloman imao palaču u Zadru dovoljno je zanimljiva u kontekstu pitanja kraljevske kapele. Gradnja tvrđave u kojoj su Kledin i mađarska vojska prebivali zasigurno je iziskivala određeno vrijeme, a zbog istog je razloga teže prihvatljivo da je Koloman započeo gradnju nove palače. Stoga bi se trebalo usredotočiti na pretpostavku da je za palaču odabrao i preuređio već postojeću građevinu. Budući da su Kolomanove građevne aktivnosti bile usmjerene na samostan sv. Marije, treba uzeti u obzir mogućnost preuređenja *hospiciuma* smještenog u krilu odvojenom od glavnih samostanskih krila te pozicioniranom sjeverno od crkve, uz zvonik.⁶¹ Ako prihvatimo rekonstrukciju vanjskog L-stepeništa koje vodi u galeriju, tada položaj njegovog uzlaznog kraka iz smjera *hospiciuma* ukazuje na poluin-terni pristup galeriji.

FORMA - ZRELA ROMANIKA

S obzirom na temeljna pitanja formulirana u uvodnom dijelu, umjesto tražnja za stilskim paralelama arhitektonske artikulacije, pokušat ćemo ustanoviti novo gledište na problem forme. Dakako, neki problemi arhitektonske forme i dekoracije, točnije pitanja njihove provenijencije i daljnjeg širenja, u uskoj su povezanosti s funkcijom cijeloga sklopa, te ćemo stoga razmotriti upravo ona stilska pitanja koja pridonose rasvjetljivanju kraljevskog statusa građevine i njenoj povezanosti s Kolomanovim likom. Mnoga od njih još su daleko od konačnog odgo-

⁵⁸ "Cum autem ad vos coronandus aut vobiscum regni negotia tractaturus aduenero, nemi- ni ciuium vis inferetur domorum suarum, nisi quem dilectio vestra susceperit....," *CD II*, str. 19.

⁵⁹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, u: *Scriptores rerum Hungaricarum: tempore du- cum regumque stirpis Arpadianae Gestarum*, ur. A. Domanovszky i I. Szentpétery, knj. 1, Budimpešta 1938 (reprint Budimpešta 1999), str. 426.

⁶⁰ S. ANTOLJAK, *Vladarski dvor (palača) i kraljevske kuće u srednjovjekovnom Zadru (s posebnim osvrtom na doba Arpadovića i Anžuvina)*, "Radovi Instituta za hrvatsku povi- jest" 17, Zagreb 1984, str. 56-57, te I. PETRICIOLI, *O položaju kuće kralja Ludovika Anžuvina i crkve sv. Silvestra u Zadru*, "Starohrvatska prosvjeta" 15, Split 1985, str. 124. Izvori donose nekoliko spomena utvrde (*arx*) u kojoj je stanovao Kolomanov namjesnik Kledin; S. ANTOLJAK, *ibid.*, str. 69.

⁶¹ Prema Novaku, hospicij je dala izgraditi Čika za monahe i goste, V. NOVAK, *op. cit.* (30), str. 45-46, a poslije se zgrada koristila kao parlatorij, K. RADULIĆ, *op. cit.* (8), str. 200, sl. 1.

vora, ali samim njihovim otvaranjem trebala bi se usmjeriti daljnja istraživanja. U prethodnom je odjeljku arhitektonski koncept (forma) razmatran u svjetlu njegove funkcije. Glavno pitanje ovog odjeljka odnosi se na put kojim je građevina, s obzirom na svoju funkciju, preuzela određene arhitektonske i dekorativne oblike, te kako i kamo su se ti oblici, opet u kontekstu njene funkcije, proširili, kao imitacije ili putem dovodenja majstora istog podrijetla.

Podrijetlo oblika

Provodni je motiv arhitektonske dekoracije Kolomanovog sklopa palmetni friz. Ovaj friz sastoji se od srcolikih palmeta sastavljenih od četiri listića međusobno odvojenih petim listićem, dok je gornji rub friza ukrašen nizom dentila. Takve palmete nisu poznate u ranijem dalmatinskom klesarstvu, što upućuje na stranu radionicu, a njihova izvedba govori o radionici iznimne kvalitete. Hrvatski su povjesničari umjetnosti obično naglašavali lombardsko podrijetlo palmete i na taj način pokušavali ustanoviti podrijetlo palmetnih frizova u Sv. Mariji. Nedvojbeno je da je vrlo slične palmetne frizove moguće pronaći u Lombardiji, a posebice u Parmi, Badiji Cavani te cijeloj grupi srednjopadske nizine, čija se radionica datira u isto razdoblje kao i zadarski sklop, dakle u rano dvanaesto stoljeće.⁶² Međutim, zbog ranije datacije kontarinijevskih primjera iz Sv. Marka u Veneciji⁶³ te sličnosti detalja obrade palmetnog friza, frizove iz Sv. Marije treba povezati s radionicom Sv. Marka. Sličan palmetni friz s dentilima može se pronaći i na drugim primjerima iz okolice Venecije u kasnom jedanaestom stoljeću, kako pokazuje donji niz vijenaca u interijeru i eksterijeru Sv. Foške na Torcellu, te vijenci u bivšoj katedrali Jesola. Fragment s identičnim palmetnim frizom i dentilima koji se čuva akvilejskom Arheološkom muzeju još je jedan dokaz raširenosti tako oblikovanog friza u venecijanskom susjedstvu.⁶⁴ Međutim, palmetni frizovi u Sv. Mariji mnogo

⁶² A. C. QUINTAVALLE, *Romanico padano, civiltà d'Occidente*, "Racolta Pisana di saggi e studi", No. 25, ur. C. Ragghianti, Firenze 1969, str. 59-63.

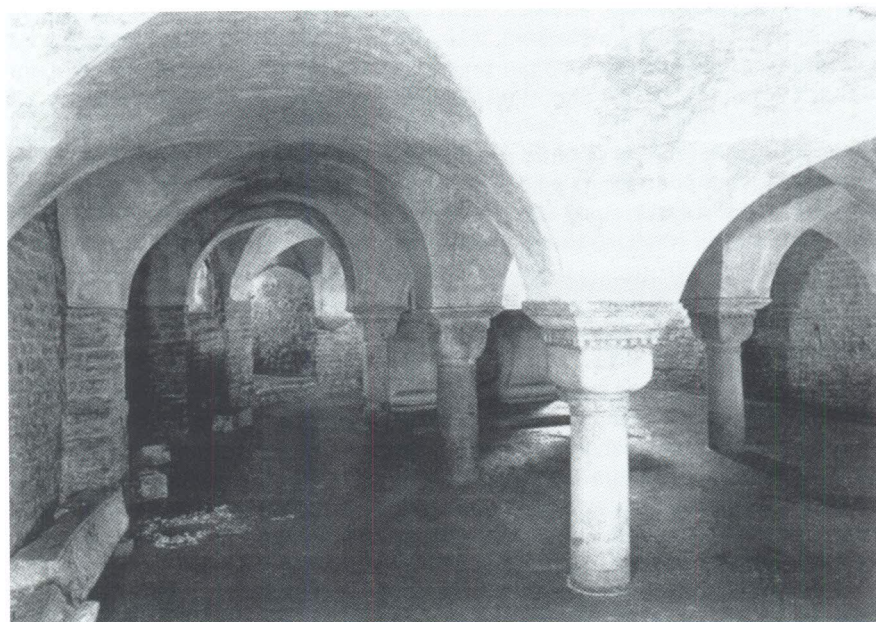
⁶³ Ta je pregradnja započela u vrijeme dužda Domenica Contarinija (1043-1071) kada je crkva ponovo izgrađena iz samih temelja. Radovi na crkvi nastavljeni su njenim ukrašavanjem u vrijeme Contarinijevih nasljednika Domenica Selva (1071-1084) i Vitala Faliera (1084-1096), sve do konačnog posvećenja 1094. godine; H. BUCHWALD, *The carved stone ornament of the Middle Ages in San Marco I*, "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gessellschaft" 11-12, 1962-3, str. 170-171. S obzirom na pojavu različitih varijanti motiva palmete (naprimjer, četiri palmete u obliku križa) već u devetom stoljeću (vidi npr. F. ZULIANI, *I marmi di San Marco, Alto medioevo*, knj. 2, Venecija n.d., str. 119, sl. 98), Veneciju treba smatrati mjestom prijenosa tog bizantskog motiva na zapad, kako usporedbe klesanog namještaja iz Sv. Marka s onima iz Konstantinopola datiranima u drugu polovicu jedanaestog stoljeća pokazuju; Hans BUCHWALD, *The carved stone ornament of the Middle Ages in San Marco II*, "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gessellschaft" 13, 1964 [dalje Buchwald II], str. 154-165.

⁶⁴ Fragment je objavljen u: A. TAGLIAFERRI, ur., *Corpus della scultura altomedievale*, knj. 10, *Le diocesi di Aquileia e Grado*, Spoleto 1981, T. 59 (n. 239), s kataloškim opisom na str. 168 u kojem stoji da fragment predstavlja dio korintskog kapitela, uz dataciju između šestog i osmog stoljeća (!). Ipak se čini očiglednim da je fragment ne samo suvremen sličnom klesanom namještaju u Sv. Marku, već je čak moguće da je riječ o istoj radionici.

su bliži, gotovo identični onima s parapeta galerija Sv. Marka.⁶⁵ Ta sličnost nije temeljena samo na identičnoj obradi, već i na identičnoj kompoziciji motiva palmete i dentila. Uz to, kubični kapiteli na galeriji Sv. Marije gotovo su istovjetni onima koji nose svodove kripte Sv. Marka, sastavljeni od niskog kubičnog dijela obrubljenog na gornjoj strani nizom dentila, te glomaznog imposta.⁶⁶ Naposljetku, osmerostrani stupovi na galeriji zvonika u Zadru, kao i polustupovi superimponiranog reda u kapitularnoj dvorani, imaju paralelu u osmerostranim stupovima ornamentalnih impostnih kapitela gornjeg reda u križnim brodovima Sv. Marka, te gornjeg reda u apsidi iste crkve.

Vijenac parapeta na galeriji Sv. Marka u Veneciji

Kripta crkve sv. Marka u Veneciji

⁶⁵ Sličnost palmeta iz Sv. Marije onima iz Sv. Marka već je uočio T. G. Jackson, *op. cit.* (6), str. 303; te poslije Buchwald II (63), str. 169; i P. VEŽIĆ, Crkva Svete Marije Velike u Zadru, "Diadora" 8, Zadar 1976, str. 132.

⁶⁶ Unatoč ovako bliskoj analogiji, Buchwald spominje samo sličnost kapitela kripte Sv. Marka s onima iz Sv. Kvirina na Krku; Buchwald II, *op. cit.* (63), str. 169.

Zasigurno je važnost narudžbe uvjetovala upošljavanje jedne od najprestižnijih

njih radionica toga vremena, najvjerojatnije istih onih majstora koji su radili na tzv. kontarinijevskoj fazi Sv. Marka u Veneciji. S obzirom na to da je crkva sv. Marka bila duždeva palatinska kapela, Kolomanov izbor radionice koja je radila na njoj bio je opravdan i iz simboličkog aspekta, premda politički odnosi između Kolomana i Venecije nisu bili stabilni. Nakon potpisivanja ugovora *Convenientia amicitiae* s duždom Vitalom Michieliem vjerojatno u 1101. godini,⁶⁷ Koloman je prekršio danu riječ krenuvši u osvajanje dalmatinskih gradova. No, činjenica da Koloman nije susreo venecijanski otpor za vrijeme pohoda na Dalmaciju, pokazuje da nije došlo do vojnog konflikta, već samo do sukoba na diplomatskoj razini. Osim toga, čini se da su dalmatinski gradovi (ili u najmanju ruku samo Zadar) bili pod direktnom bizantskom vlašću neposredno prije Kolomanovog osvajanja.⁶⁸ S obzirom na takvu situaciju, Kolomanovo osvajanje Dalmacije nije trebalo biti prepreka za pozivanje venecijanskih majstora u Zadar.

Širenje oblika

Kao i za odabir radionice, isti je kriterij - važnost funkcije građevine - bio odlučan i za daljnje širenje arhitektonskih elemenata i motiva klesanog namještaja iz Sv. Marije kako na dalmatinskom, tako i na hrvatskom i ugarskom teritoriju. Tri elementa koji su se zacijelo prvi put pojavili u Dalmaciji s Kolomanovim sklopom u Zadru, izvršili su znatan utjecaj na kasniju dalmatinsku romaničku arhitekturu: križno-rebrasti svod, kubični kapiteli, te friz srcolikih palmeta. Tome treba dodati i ponovno pojavljivanje aksijalnog zvonika sa zapadnom galerijom u dvanaestom stoljeću na istim područjima gdje i spomenuta tri elementa. Od devetog stoljeća naovamo, taj je arhitektonski element općeprihvaćen na hrvatskom teritoriju,⁶⁹ no njegovi kasniji primjeri, kao i oni dalmatinski, nisu tako brojni, niti su sistematično obrađeni. Ne ulazeći u pitanje razvoja aksijalnog zvonika u romaničkom razdoblju, ovdje će jedino biti naznačeno nekoliko primjera koji mogu biti stavljani u kontekst širenja utjecaja Sv. Marije.

Crkva sv. Petra u Morpolaći kod Benkovca je jednobrodna s aksijalnim zvonikom, koja se izdvaja iz grupe sličnih crkava na tom području zapadnom galerijom na prvom katu zvonika.⁷⁰ Drugi analogni primjeri nalaze se na Krku, a među njima je najinteresantnija crkva sv. Mihovila kod koje pronalazimo još jednu analogiju s Kolomanovom kapelom, pojavu palmetnog friza, koja će biti analizirana poslije. Još jedan primjer romaničke zapadne galerije, ali u mnogo monumentalnijem obliku, predstavlja dvokatna kapela posvećena sv. Kvirinu, a prislonjena uz zapadnu fasadu krčke katedrale.

Što se križno-rebrastog svoda tiče, nalazimo ga na širem zadarskom području u crkvi sv. Nikole u Prahuljama kod Nina, te kod dvije crkve na otoku Krku: u Sv.

⁶⁷ G. WENZEL, ur., *Monumenta Historica Hungariae*, knj. 6, *Codex Diplomaticus Arpadianus (1001-1235)*, Budimpešta 1860, str. 43. Opširnije o Kolomanovoj politici prema Veneciji i Dalmaciji u: L. STEINDORFF, *op. cit.* (52).

⁶⁸ N. BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994, str. 121.

⁶⁹ M. JURKOVIĆ, *op. cit.* (15), str. 23-40.

⁷⁰ Luk je kasnije zazidan; I. PETRICIOLI, *op. cit.* (16), str. 180, T. 2 i 3.

Krševanu kod Glavotoka⁷¹ i u donjoj etaži Sv. Kvirina. To širenje oblika uvjerljivo je objašnjeno i datirano uključivanjem krčke biskupije pod crkvenu jurisdikciju Zadra, nakon što je zadarska Crkva 1154. godine podignuta na razinu nadbiskupije.⁷² Takav se oblik svodenja nije širio odvojeno od ostalih zrelo-romaničkih oblika - kubičnih kapitela i palmetnog friza.

Najranije opetovanje motiva kubičnog kapitela pojavljuje se u romaničkoj pregradnji ranokršćanske bazilike sv. Tome u Zadru,⁷³ za čije je datiranje potrebno uzeti u obzir pouzdano datirane primjere kubičnih kapitela iz Zadra - onih iz Sv. Marije (1105) te onih iz katedrale sv. Anastazije (druga polovica dvanaestog stoljeća).⁷⁴ Obrada kapitela iz katedrale pokazuje značajnu razliku naspram onih iz Sv. Marije i Sv. Tome - profil stepenastog motiva nije ujednačen, već je jedna stepenica mnogo šira od ostalih, a na nekim kapitelima i konveksna. Taj detalj ukazuje na kasniji postanak, a budući da pregradnja katedrale pouzdano datira i te kapitule, kapiteli iz Sv. Tome trebali bi biti datirani bliže onima iz Sv. Marije, dakle u prvu polovicu dvanaestog stoljeća. Nadalje, sličnost ne samo kapitela već i baza stupova iz Sv. Tome onima iz Sv. Marije, te uz to i jedan oktogonalni stup u Sv. Tomi, relativno rijedak element u dalmatinskoj romanici, sugerira da je crkva dobila novu arkaturu približno u vrijeme Kolomanove vlasti. Obje verzije samostanske kronike spominju pobožna djela koja je Koloman učinio prema zadarskim crkvama, no u "Memorijama" se eksplicitno navodi da je *obnovio crkve*.⁷⁵ U vezi s tim, možda je moguće povezati novu, romaničku arkadu Sv. Tome sa spomenutim Kolomanovim obnovama.⁷⁶

⁷¹ Treba napomenuti da je riječ o zadarskom patronu, dok je još jedna krčka crkva iz istog razdoblja, Sv. Donat kod Punta, posvećena drugom zadarskom patronu.

⁷² M. JURKOVIĆ, *Uloga Zadra, Clunyja i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku*, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, ur. N. Kudiš i M. Vicolja, Rijeka 1993, str. 177-187.

⁷³ Dva su članka posvećena toj crkvi: I. PETRICIOLI, *Jedan nepoznati arhitektonski spomenik u Zadru*, "Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru" 4, Zadar 1966, str. 59-70; te I. PETRICIOLI i P. VEŽIĆ, *Izvištaj o istraživanju i konzervaciji ostataka bazilike sv. Tome u Zadru*, "Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske" 1, Zagreb 1975, str. 101-109.

⁷⁴ Za ispravak datacije arkada s kubičnim kapitelima iz prve polovice trinaestog u drugu polovicu dvanaestog stoljeća vidi P. VEŽIĆ, *Arhitektura romaničke katedrale u Zadru*, u: *Majstor Radovan i njegovo doba*, ur. I. Babić, Trogir 1994, str. 229.

⁷⁵ "...e si vidderó anco in Zara Chiese restaurate, e dottate dalla Reggia M(ag)nificenza, e in specialità La Chiesa, e Monastero di Sta Maria...", *Memorie*, f.3v. "Tra le altre opere di pieta lasciate in Zara ad eterna Memoria, L'Anno 1105 fabbricar fece una Tore alta in questo Monastero che serve di decoroso Campanile...", *Descrizione del Nobil Monastero delle M.M. R.R. Madri Benedettine Denominate di Santa Maria nonche di quello di Santa Catterina in Zara*, R-No 32, Arhiv samostana benediktinki u Zadru, f. 7v. Treba spomenuti da je Koloman također naručio i mramorni ciborij za glavni oltar crkve sv. Marije, koji je stajao *in situ* sve do 1742. godine. Njegova sudbina nije poznata, ali sačuvan je Bianchijev opis iz devetnaestog stoljeća; C. F. BIANCHI, *Zara Christiana*, knj. 1, Zadar 1877, str. 317. Uz to, Koloman je poklonio zlatne križeve crkvama Zadra, Raba i Splita, CD II, str. 24; a u "Životu Sv. Ivana Trogirskog" spominju se i Kolomanovi darovi trogirskoj crkvi; K. LUČIN, *op. cit.* (5), str. 58-61.

⁷⁶ U dvorištu palače u Ulici Majke Margarete ugrađen je kao *spolium* kubični kapitel s oktogonalnim stupom, Petricioli (9): 64, koji bi također trebalo povezati s Kolomanovom graditeljskom aktivnošću u Zadru.

Izuzetan je primjer političke uvjetovanosti širenja arhitektonskih oblika slučaj crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, u čijim su ruševinama sačuvani kubični kapiteli koje nose oktogonalni stupovi. Crkvu su dale podignuti pripadnice samostana sv. Benedikta u Splitu, a posvetio ju je 1160. godine, prethodno joj pribavivši relikviju sv. Stjepana Kralja, splitski biskup Absalon.⁷⁷ Da bi se zaokružio povijesni kontekst podizanja kaštelanske crkve, potrebno je naglasiti da je u tom trenutku Split opet bio pod ugarskom vlašću, a sam Absalon bio je Mađar, što svjedoči o političkim konotacijama koju je Kolomanova kapela imala za svoje suvremenike, a koja se na području ugarske dominacije očigledno održala tijekom dvanaestog stoljeća.

Premda, poput kubičnog kapitela, ni palmetni friz nije vrlo čest motiv u dalmatinskoj romanici, moguće je izdvojiti manju i prilično heterogenu grupu fragmenta, među kojima neki doslovce ponavljaju motive iz Sv. Marije. U samome Zadru zasad su identificirani fragmenti palmetnih frizova koji potječu iz dvije crkve: Sv. Marije Velike i katedrale. Na impostima kapitela Sv. Marije Velike nalaze se frizovi palmeta prilično slabe izvedbe s nekim specifičnostima (poput trake kojom su listovi palmete povezani), no bezuvjetne povezanosti s frizovima iz Sv. Marije benediktinki.⁷⁸ S obzirom na nisku kvalitetu izvedbe, teško bi bilo smatrati da je s ovim impostima uveden novi motiv friza srcolikih palmeta u Dalmaciju, stoga možemo jedino pretpostaviti da su nastale nakon Kolomanove kapele, vjerojatno pod utjecajem njene dekoracije, ali bez direktne veze s obzirom na radionicu.⁷⁹ Osim kubičnih kapitela, katedrala sv. Anastazije preuzela je još neke dekorativne elemente Kolomanovog sklopa u Sv. Mariji, kako svjedoče tri fragmenta vijenca s palmetnim frizom koji se smatraju dijelovima ograde propovjedaonice ili pristupnih stepenica, a datirani su na prijelaz dvanaestog u trinaesto stoljeće.⁸⁰

Izrazito sličnu izvedbu palmeta mekih listova nalazimo na fragmentu grede iz Trogira,⁸¹ no s različitom organizacijom motiva od one u Sv. Mariji: palmete su ovdje međusobno odvojene širokim poljem s motivom koji zbog oštećenosti nije prepoznatljiv, a dentili su izostavljeni. Fragment je trenutačno datiran u trinaesto stoljeće, no i ovu bi dataciju trebalo pomaknuti u prethodno stoljeće.

Najsličniji primjer palmetnog friza onome u Sv. Mariji u Zadru nalazi se u već spomenutoj crkvi benediktinskog samostana sv. Mihovila na Krku.⁸² Kao što

⁷⁷ Joško BELAMARIĆ, 'Capsella reliquiarum' (1160.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, PPUD 32, Split 1992, str. 41-60.

⁷⁸ P. VEŽIĆ, *op. cit.* (65), str. 132-134. Imposti se čuvaju u depou Arheološkog muzeja u Zadru. Da bi se ta povezanost potkrijepila, treba naglasiti da kapiteli obje zadarske crkve sv. Marije pripadaju istom tipu korinških akantusovih kapitela; *ibid.*, str. 134-135, T. 2 i 3. Kapiteli se čuvaju u lapidariju Arheološkog muzeja u Zadru.

⁷⁹ Vežić povezuje te imposte s vijencima fasade crkve sv. Marka u Veneciji, te trijema crkve sv. Foske na Torcellu, prije nego s onima s galerije Sv. Marka; P. VEŽIĆ, *op. cit.* (65), str. 132-133.

⁸⁰ I. PETRICIOLI, *Dva priloga povijesti zadarske katedrale*, "Peristil" 22, Zagreb 1979, str. 8. Dva fragmenta izrađena od breče dio su Stalne izložbe crkvene umjetnosti u Zadru, dok treći mramorni fragment koji spominje Petricioli nisam uspjela locirati.

⁸¹ Fragment nije objavljen, a nalazi se u lapidariju Gradskog muzeja u Trogiru.

⁸² Ivan ŽIC-ROKOV, *Romanička crkva Majke Božje od zdravlja u Krku (bivša opatijska crkva Sv. Mihovila)*, "Bulletin Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti" 1-3, Zagreb 1967-1971, str. 39.

je već rečeno, Krk je od 1154. sufragan Zadru, a nekoliko arhitektonskih (formalnih i dedikacijskih) veza već smo spomenuli. Vijenac središnje apside Sv. Mihovila pokazuje identičnu obradu onoj na vijencima Kolomanove kapele: svaka palmeta sastoji se od pet mekano klesanih listova sa središnjim utorom, dvije susjedne palmete povezane su uspravnim listom, dok niz dentila obrubljuje friz s gornje strane. Budući da direktan utjecaj preko crkvene organizacije nije moguć prije 1154., crkvu sv. Mihovila treba pridodati krčkoj grupi crkava izgrađenih u drugoj polovici dvanaestog stoljeća pod direktnim utjecajem Kolomanove arhitekture u Sv. Mariji.

Fragment grede, Muzej grada Trogira

Znakovito je da se u jednom dokumentu iz 15. stoljeća spominje crkva sv. Krševana na Krku kao posjed Sv. Mihovila,⁸³ te se tako veza ovog samostana sa Zadrom potvrđuje iz nekoliko izvora.

Još zanimljiviji povijesni kontekst otkriva se povezivanjem dvaju fragmenata lučnog nadvoja ukrašenih palmetnim frizom iz Gore kod Petrinje s klesanim frizovima iz Sv. Marije.⁸⁴ Fragmenti su pronađeni tijekom arheoloških istraživanja župne crkve sv. Marije u Gori u kojima je identificirana najstarija, romanička faza crkve. Važnost Gore u crkvenoj hijerarhiji zagrebačke biskupije posvjedočena je njenim stavljanjem na prvo mjesto u popisu arhidakonata zagrebačke biskupije iz 1334. godine.⁸⁵ Nada Klaić je, pak, navela ozbiljne indikacije da se neposredno po Ladislavovom osnivanju zagrebačke biskupije njeno sjedište nalazilo upravo u Gori, a da je tek poslije premješteno u Zagreb. Riječ je u prvom redu o najstarijem obredu zagrebačke crkve koji se naziva *goričkim obredom*, te o posjedima zagrebačkih biskupa u okolici Gore, među kojima je i "nekadašnji biskupski dvor" (*con-*

⁸³ *Ibid.*, str. 36.

⁸⁴ Fragmenti nose inventarne brojeve 82 i 242. Jedan fragment je objavio D. MILETIĆ, *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori*, "Godišnjak zaštite spomenika Hrvatske" 22-23, Zagreb 1996-1997, str. 127-151, gdje je ukazao na sličnost sa zadarskim i krčkim palmetama. Iako je palmetni friz zapanjujuće sličan onom iz Sv. Marije, uz znatno oštrijju obradu gorskih palmeta potrebno je upozoriti i na kompozicijske razlike među njima: gorske palmete sastoje se od po sedam umjesto pet listova, a dentili su stepenasto profilirani.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 129.

Fragment lučnog nadvoja iz crkve sv. Marije u Gori kod Petrinje

dam domus episcopalis) koji se spominje 1301.⁸⁶ Budući da je Ladislav umro već iduće godine nakon osnutka biskupije, izgledno je da je gorska crkva i za Kolomanove vladavine imala izrazito važnu ulogu sjedišta novoosnovane biskupije, o čemu svjedoče i arheološki nalazi po kvaliteti bez premca u kontinentalnoj Hrvatskoj. Sve to govori u prilog tome da je postojao jak razlog da se pri (pre)gradnji crkve u Gori koriste isti motivi poput onih u Kolomanovoj kraljevskoj kapeli u Zadru, ali ništa konkretnije nije moguće zaključiti dok se ne riješe pitanja izvorne funkcije, radionice i datacije fragmenata iz Gore.⁸⁷

⁸⁶ Ovakav razvoj događaja čini se logičnim i s obzirom na geografski položaj Gore u blizini Siska, te je moguće da je Gora trebala preuzeti kontinuitet sisačke crkve. Osim toga, izvori ukazuju na to da je cijelo pogranično područje prema Hrvatskoj vezano uz dinastiju Arpadovića još od vremena Ladislava, što pokazuje toponim *meta s. Ladislai regis* u okolici Gore, u dokumentu iz 1201. godine, te još nekoliko toponima oko Bihaća, kao i spominjanje *jobagiones sancti regis* u okolici Klokoča; N. KLAIĆ, *Tobožnji Ladislavov 'monasterium sancti Stephani regis' u Zagrebu*, "Peristil" 24, Zagreb 1981, str. 40. Vidi i M. ANČIĆ, *Vlastelinstvo hrvatskog hercega u gorskoj županiji*, "Povijesni prilozi" 15, Zagreb 1996, str. 210. U ispravi Kolomanovih povlastica samostanu sv. Marije iz 1102. među svjedocima, ugarskim biskupima, naveden je *Sigindinus episcopus zagoriensis*, prema čemu bi sjedište biskupa trebalo tražiti u zagorskom arhidakonatu; *CD II*, str. 10. Uz to, među potpisnicima prve Kolomanove isprave samostanu sv. Hipolita na brdu Zobor kod Njitre iz 1111. g. nalazi se *Manases episcopus zagoriensis*; *Diplomata Hungariae Antiquissima* (dalje *DHA*), knj. 1, 1000-1131, ur. G. Györffy, Budimpešta 1992, str. 383. U drugoj ispravi istom samostanu iz 1113. g. kraćenje imena dijeceze istoga biskupa začuđo je razriješeno kao *zagr(ab)iensis*; *DHA I*, str. 396.

⁸⁷ S obzirom na očiglednu povezanost pojave određenih arhitektonskih i dekorativnih motiva s toponimima i hagianimima vezanima uz Arpadoviće, možda bi se moglo u isti kontekst staviti i pojavu palmetnog friza na fragmentu nadgrobne ploče arkosolija s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina, premda je ona trenutačno datirana u posljednju četvrtinu, odnosno kraj jedanaestog stoljeća. Naime, župna crkva smještena u kninskom podgrađu bila je posvećena sv. Stjepanu Kralju, svecu iz dinastije Arpadovića. Premda je riječ o tipu palmeta koji nalazimo u Sv. Mariji u Zadru, kninske su palmete

Što se mađarskih inačica tog motiva tiče, sve do prve polovice dvanaestog stoljeća pojavljuje se jedino izolirani motiv palmete, bilo da je ona uklopljena u pleter kao na impostu iz Višegrada ili u obliku niza međusobno izoliranih palmeta poput onih na impostu iz Szekszárda. Najranije datirani friz srcolikih palmeta u Mađarskoj nalazi se na fragmentima lučnog nadvoja iz kraljevske bazilike u Székesfehérváru koji su datirani u prvu polovicu dvanaestog stoljeća.⁸⁸ Riječ je o

Fragmenti luka iz bazilike u Székesfehérváru

ostacima lučnih nadvoja (sličnog oblika onima u Gori!) koji su u obliku arkade nadvisivali apsidalna sjedala, te su bili povezani većim lukom ukrašenim, među ostalim, motivom dentila. Ti fragmenti dio su cjeline kojoj pripadaju i kapiteli stu-

po oštrm načinu klesanja, te detalju trake koja povezuje listove, najbližnije onima na impostima zadarske Sv. Marije Velike. Fragment se čuva u lapidariju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, a objavljen je u: V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996, str. 72. Ipak još nije moguće sa sigurnošću odbaciti mogućnost postojanja motiva friza srcolikih palmeta u Dalmaciji i prije 1105., iako je, uz napomenu da razvoj tog motiva nije monografski obrađen, moguće navesti samo jedan dalmatinski primjer takvog friza trenutno datiran prije 1105., tj. kninski fragment. Nije moguće u potpunosti isključiti ni mogućnost da fragmenti iz zadarske crkve sv. Marije Velike potječu iz razdoblja prije 1105. godine, premda bi u tom slučaju bilo potrebno pronaći original prema kojem su te kopije napravljene, jer razina izvedbe odgovara prilično nevještoj, zasigurno lokalnoj radionici, te stoga ne bi trebalo pretpostaviti da je riječ o najranijoj pojavi tog motiva u Dalmaciji. Ovdje možemo spomenuti i splitski fragment propovjedaonice s izoliranim palmetom u obrubu, datiran u drugu polovicu dvanaestog stoljeća, točnije u doba vladavine Emanuela Komnena; T. BURIC, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana: Vladavina Emanuela I. Komnena*, "Diadora" 16-17, Zadar 1994-1995, str. 378; V. DELONGA, *Ranoromanički natpisi grada Splita: Pretkomunalno doba splitske prošlosti*, Split 1997, str. 24-25.

⁸⁸ *Pannonia regia: Kunst und Architektur in Pannonien, 1000-1541*, ur. Á. Mikó i I. Takács, Budimpešta 1994, str. 101, sl. I-44.

bova, ukrašeni dentilima na gornjem rubu.⁸⁹ Budući da je sličnost izvedbe kamenog namještaja iz Székesfehérvára onom iz Sv. Marije neupitna, potrebno je obratiti pozornost na povijesni okvir koji bi mogao objasniti tu povezanost. Nakon kanonizacije Sv. Stjepana 1083. godine, Koloman je bio prvi u nizu od šest mađarskih kraljeva dvanaestog stoljeća koji su bili pokopani u bazilici.⁹⁰ Godine 1116. Kolomanov sin Stjepan okrunjen je u bazilici za ugarskog kralja, a samo dvije godine ranije za kralja Dalmacije, u povodu čega je vjerojatno prisustvovao svečanoj misi u Kolomanovoj kapeli u Zadru. Ovi povijesni podaci upućuju na jaku vezu Kolomana i Stjepana s obje crkve, te stoga i na dataciju fragmenata iz Székesfehérvára u razdoblje njihove vladavine, ali svakako nakon izgradnje Kolomanove kapele u Zadru. Na temelju usporedbe izvedbe dekoracije čini se da je riječ o radionici istog, venecijanskog podrijetla, premda još nije moguće definirati ulogu Zadra, kao ni crkve u Gori. Bitno je naglasiti da se mađarske palmete iz druge polovice dvanaestog stoljeća (poput onih iz Pečuha, Jásda, Ercsa ili poslije pregradnje Székesfehérvára) znatno razlikuju od onih iz ranije faze Székesfehérvára, te se povezuju s drugim sjevernotalijanskim radionicama.⁹¹

Iako je kubični kapitel uobičajen u mađarskoj romaničkoj arhitekturi, direktna paralela Sv. Marije s kriptom Sv. Marka isključuje mogućnost dolaska tog oblika u Zadar iz Mađarske. Najbliža paralela, kripta pečujske katedrale čiji su kubični kapiteli sličnih proporcija onima zadarskim, dovršena je tijekom prve četvrtine dvanaestog stoljeća,⁹² no ostali elementi ne upućuju na sličnost s arhitekturom Sv. Marije. Jedan neobjavljeni kubični kapitel datiran u jedanaesto stoljeće, a čuvan u Istvan Király Múzeumu u Székesfehérváru, od posebnog je interesa zbog motiva kružnog profila na donjem rubu kakav nalazimo na jednom od kapitela u Sv. Tomi u Zadru. Poznati bogato dekorirani kubični kapitel iz Raba koji se čuva u zadarskom Arheološkom muzeju u literaturi je već povezan s mađarskim materijalom, ali jedino s obzirom na dekoraciju. Dercsényi je na temelju sličnosti nekoliko fragmenata iz Somogyvára s kapitelom i fragmentom stupa s Raba uspio identificirati prisutnost barem jednog sjevernodalmatinskog majstora u radionici koja je sredinom dvanaestog stoljeća obnavljala crkvu u Somogyváru.⁹³ S obzirom na to da kubični kapitel nije uobičajena forma u Dalmaciji, a motivi s rapskog kapitela pojavljuju se na nekoliko mađarskih lokaliteta, treba uzeti u obzir mogućnost suprotnog smjera širenja utjecaja.⁹⁴

⁸⁹ *Ibid.*, str. 102-103, sl. I-45; i D. DERCSÉNYI, *A Székesfehérvári királyi bazilika* (Kraljevska bazilika u Székesfehérváru), Budimpešta 1943, str. 132, sl. 38.

⁹⁰ P. BICZÓ, *The royal basilica in Székesfehérvár*, u: *Medium regni*, Budimpešta 1999, str. 68.

⁹¹ Vezu s radionicama Pavije i Modene ustanovila je I. Balogh, *Adatok az olasz románkori szobrászat magyarországi hatásához* (Podaci o utjecaju talijanske romaničke skulpture u Mađarskoj), "Archaeologiai értesítő" 46, 1932-1933, str. 101, i dalje.

⁹² M. TÓTH, u: *Pannonia Regia* (88), str. 123.

⁹³ D. DERCSÉNYI, *A somogyvári Szent Egved apatság maradványai* (Ostaci samostana Sv. Egidija u Somogyváru), Budimpešta 1934, str. 27; citirano u: M. TAKÁCS, *Ornamentale Beziehungen zwischen der Steinmetzkunst von Ungarn und Dalmatien im XI. Jahrhundert*, "Hortus Artium Medievalium" 3, Zagreb-Motovun 1997, str. 165-166.

⁹⁴ Na što je aludirao M. Jurković, *op. cit.* (10), str. 39.

TRADICIJA - VLADARI DALMACIJE I SAMOSTAN SV. MARIJE

Nakon što smo razmotrili pitanja funkcije i oblika, potrebno se osvrnuti na Kolomanove motive za odabir samostana sv. Marije kao svoga glavnog saveznika i mjesta na kojem će izgraditi kapelu za kraljevsku liturgiju. Samostan je od svog utemeljenja održavao bliske veze s hrvatskim kraljevima, te je stoga vrlo vjerojatno da je Koloman nastavio tu tradiciju da bi mirnim putem preuzeo Zadar i uspostavio dobre odnose s njegovim stanovnicima.⁹⁵ Činjenica da je preuzeo titulu kralja Hrvatske i Dalmacije⁹⁶ kojom su se isključivo koristili hrvatski kraljevi, ali ne i bizantski vladari Dalmacije,⁹⁷ te da je okrunjen u Biogradu poput hrvatskih kraljeva, pokazuje da je Koloman namjeravao ojačati svoj položaj vladara Dalmacije nastavljajući već uspostavljenih obrazaca vladanja, odnosno, uspostavom svojevrstne *tradicije kraljeva Hrvatske*.⁹⁸ Druga sredstva bila su uspostavljanje veza s crkvama dalmatinskih gradova, podjeljivanje privilegija (prije i nakon osvajanja 1105.), te pregovaranje s gradovima preko njihovih prelata. U tim aktivnostima najistaknutiju ulogu odigrao je trogirski biskup Ivan, suvremenik sva tri kralja povezana sa samostanom: Petra Krešimira, Dmitra Zvonimira, te Kolomana.⁹⁹

Najuvjerljivija paralela između hrvatskog i mađarskog vladara može se povući s obzirom na status koji je kod njih imao samostan sv. Marije - odnos između Petra Krešimira i Čike pokazuje veliku sličnost s onim između Kolomana i Večenega, sličnost koja ne može biti puka podudarnost. Najvažniji izvor koji govori o odnosu Petra Krešimira i Čike isprava je koju je kralj izdao 1066. godine, iste godine kada je samostan i osnovan, u kojem podjeljuje samostanu kraljevske povlastice.¹⁰⁰ Odnos između kralja i opatice bio je takvog značaja da u ispravi Pe-

⁹⁵ Na ovu namjeru upozorava i opis Kolomanovog pohoda na Dalmaciju u Životu Sv. Ivana Trogirskog: "...et eos, quos armis non poterat, beneficiis aggregitur expugnare;" K. LUČIN, *op. cit.* (5), str. 54 i drugdje.

⁹⁶ Njegova točna titula na natpisu sa zvonika glasi "Vngariae Dalmatiae Chroatiae ...rex," dok se u ispravama privilegija Sv. Marije i gradu Trogiru pojavljuje kao "rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie," CD II, str. 9, 19. Titule hrvatskih kraljeva u ispravama vezanima za Sv. Mariju glase: "rex Chroatie et Dalmatie" (Petar Krešimir), J. STIPIŠIĆ i M. ŠAMŠALOVIĆ, ur., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, knj. 1 [dalje CD I], Zagreb 1967, str. 102, 104; te "rex Chroatie Dalmatieque" (Dmitar Zvonimir), CD I, str. 187. Vidi također I. GOLDSTEIN, *O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća*, "Historijski zbornik" 36/1, Zagreb 1983, str. 141-164.

⁹⁷ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997, str. 62.

⁹⁸ Koloman je, međutim, prvi ustanovio stvarnu političku vlast u Dalmaciji u smislu organizirane administracije, vojne organizacije i taksacije; *ibid.*, str. 46.

⁹⁹ Osim s Ivanom, Koloman je vjerojatno pregovarao i sa splitskim nadbiskupom Krescencijem; Toma ARHIĐAKON, *Kronika*, Split 1977, str. 56. Toma ne spominje ni Ivana niti cijelu epizodu opsade Zadra, što je razumljivo s obzirom na perspektivu njegove kronike.

¹⁰⁰ CD I, str. 102. Taj je privilegij potvrdio Dmitar Zvonimir ispravom iz 1087. godine; *ibid.*, str. 186-187. Iako su postojale dvojbe oko autentičnosti isprava Petra Krešimira i Zvonimira na osnovi diskusije Nade Klaić o vlasti hrvatskih kraljeva u Dalmaciji općenito; N. KLAJČ, *op. cit.* (55), str. 106-107, 122-123, recentna literatura prihvaća obje isprave kao autentične; T. RAUKAR, *op. cit.* (97), str. 62.

tar Krešimir Čiku naziva sestrom,¹⁰¹ što je rezultiralo dugotrajnim uvjerenjem povjesničara da je Čika zaista bila kraljevskog roda. Čak i nakon što je genealogijom Madijevaca dokazano da je taj izraz korišten kao metafora (*sestra u spiritualnom smislu*), ovu je interpretaciju moguće susresti i u recentnim radovima.¹⁰² No, blizak se odnos Petra Krešimira sa samostanom ne dovodi u pitanje, a razloge tome opet treba tražiti u činjenici da su samostan osnovale i vodile članice najmoćnije obitelji u Zadru u jedanaestom stoljeću.

Koloman je slijedio primjer Petra Krešimira te uspostavio naglašeno blizak odnos s opaticom Sv. Marije, u oba slučaja moćnom i utjecajnom osobom. Znakovito je za oba slučaja da je historiografija prihvatila konstruiranu obiteljsku vezu kao povijesnu činjenicu: u prvom slučaju odnos brata i sestre utemeljen na suvremenom izvoru, u drugom bračni odnos konstruiran u kasnijim izvorima, u kojima se Večenega često naziva mađarskom kraljicom. Razjašnjavanje historiografije legende o Kolomanu i Večenegi (koja uključuje navodni Kolomanov grob u Biogradu te kasniji prijenos kostiju u Sv. Mariju) zahtijeva zasebnu studiju, no za ovu je svrhu dovoljno ustvrditi utemeljenost tog konstrukta na nedvojbenoj uskoj suradnji između Kolomana i opatice samostana tradicionalno povezanog s hrvatskim kraljevima. Štoviše, Koloman je i u Ugarskoj nastavio sa sličnom strategijom jačanja vlasti, kako pokazuje isprava kojom je 1109. ženskom samostanu u Veszprémvölgyu potvrdio vlasništvo nad posjedima dobivenima od kralja Stjepana.¹⁰³ Znakovito je da se osnivačicom samostana smatra Stjepanova majka Sarolta, tako da se, povežavši se sa samostanom, Koloman povežao i s tradicijom Svetog Kralja te time pribavio značajan politički prestiž.¹⁰⁴

S obzirom na to da je zadarski samostan sv. Krševana bio čak utjecajniji od onog sv. Marije, te također pod paskom članova obitelji Madijevaca, nameće se pitanje zašto je Koloman odabrao potonji za svoje sjedište u Dalmaciji. Razlozi takvog odabira postaju jasniji kad se uspoređi opisani odnos Petra Krešimira prema samostanu s Kolomanovom politikom prema njemu. Uloga obitelji Madijevaca također je igrala ulogu u tom odabiru, imajući ambivalentno značenje za Kolomana - opasnost od kontinuirane dominacije Madijevaca Zadrom dulje od sto godina, te istovremeno najbolje saveznike za strategiju mirnog preuzimanja vlasti putem povezivanja s crkvenom organizacijom.¹⁰⁵

¹⁰¹ "...do regiam libertatem monasterio sancte Marie Iaderensis, quod soror mea Cicca fabricavit," *CD I*, str. 102.

¹⁰² Iscrpnu analizu problema dala je Zrinka Nikolić, *The Madii: An example of the Dalmatian urban elite in the eleventh and the twelfth centuries* (neobjavljeni rad), str. 15.

¹⁰³ *DHA I*, str. 366-367. Zanimljivo je da se među biskupima, svjedocima obje Kolomanove isprave samostanu sv. Hipolita kod Njitre (iz 1111. i 1113.) nalazi i zadarski biskup Grgur kao jedini od dalmatinskih biskupa, *ibid.*, str. 383 i 396.

¹⁰⁴ O Kolomanovoj strategiji povezivanja kako sa Stjepanovom vladavinom tako i s njegovim kultom vidi u: M. FONT, *Koloman the Learned, King of Hungary*, Szeged 2001, str. 25-35, s daljnjom literaturom.

¹⁰⁵ Oslanjanjem na crkvu Koloman je nastavio praksu svojih prethodnika: reformirano papinstvo i od njega postavljeni dalmatinski biskupi imali su važnog saveznika u Petru Krešimiru IV, a to savezništvo kulminiralo je Zvonimirovim krunjenjem od strane Grgura VII. 1075. godine.

Samostan je osim toga bio blisko vezan za osobu trogirskog biskupa Ivana, prelata koji je imao čvrste veze s hrvatskim kraljevima. Kao jedna od vodećih figura crkvene reforme u Dalmaciji,¹⁰⁶ Ivan je bio jedan od prelata koji su kao svjedoci potpisali Krešimirovu ispravu o povlasticama podijeljenima Sv. Mariji kao jednom od prvih reformiranih ženskih benediktinskih samostana na istočnoj jadranskoj obali. Njegovo se ime također može naći na ispravi iz 1095. kojom crkveni sabor u Zadru potvrđuje povlastice dane samostanu od strane gradskih vlasti četiri godine prije, prilikom posvećenja crkve.¹⁰⁷ U ustanovljivanju povijesnog konteksta analogija između Petra Krešimira i Kolomana, uloga trogirskog biskupa Ivana kao povezujuće figure nezaobilazna je. Ivanov episkopat trajao je gotovo pedeset godina tijekom kojih je bio suvremenikom obojice kraljeva. Budući da je Koloman već 1102. ustanovio veze sa samostanom sv. Marije potvrđujući privilegije izdane od Petra Krešimira i Zvonimira,¹⁰⁸ Ivanova uloga posrednika u događajima 1105. nije bila *ad hoc* rješenje. Dapače, čini se da je Ivan također bio uključen i u Kolomanove pregovore s Trogirom.¹⁰⁹ U tom smislu daljnje istraživanje tjeka Kolomanovog pohoda na Dalmaciju moglo bi osvijetliti ulogu samostana sv. Marije i trogirskog biskupa u njemu.

Nužno je spomenuti i Kolomanov odnos prema reformnom papinstvu, koji je korjenito promijenio vanjsku politiku Arpadovića, dotada procarski orijentiranu. Koloman je neposredno nakon dolaska na vlast 1096. godine napustio savezništvo s Henrikom IV. i prešao u papinski tabor, o čemu svjedoči isprava Urbana II. Kolomanu u kojoj se spominje i posrednik u tom savezu, opat benediktinskog samostana sv. Egidija u Somogyváru Odilo.¹¹⁰ Dio istog plana bilo je i Kolomanovo vjenčanje s normanskom princezom Buzilom, te je sklapanjem saveza s papom i normanskim knezom Koloman postavio solidne temelje za suprotstavljanje Veneciji, odnosno Bizantu, osvajanjem Dalmacije. Stoga je razumljivo njegovo oslanjanje na crkvene prelate prilikom osvajanja dalmatinskih gradova: osim što su, s obzirom na nepostojanje čvrste svjetovne vlasti u trenutku Kolomanovog pohoda, biskupi bili najmoćniji predstavnici gradova, još od vremena Petra Krešimira dalmatinski su biskupi bili predstavnici reformnog papinstva, među njima u prvom redu trogirski biskup Ivan.

Sve analizirane sličnosti politike koju su dva kralja vodila prema samostanu, pokazuju da je Kolomanov cilj bio pridobiti što je više moguće podrške i moći oponašajući uspješne poteze jednog od najjačih među svojim prethodnicima na

¹⁰⁶ O Ivanovoj ulozi u crkvenoj reformi u Dalmaciji vidi M. IVANIŠEVIĆ, *Sveti Ivan trogirski biskup*, "Croatia Christiana Periodica" 5, Zagreb 1980, str. 41-54.

¹⁰⁷ CD I, str. 203-204. Za ispravu iz 1091. vidi *ibid.*, str. 199.

¹⁰⁸ CD II, str. 9-10.

¹⁰⁹ U *Životu* je zapisano da je Ivan bio *more solito fatigatus, ut ... sedaret tumultus*; K. LUČIN, *op. cit.* (5), str. 48, iako *Život* ukazuje na smjer Kolomanovog napredovanja od Zadra prema Splitu. Tijek Kolomanovog osvajanja Dalmacije još je otvoreno pitanje, iako recentna literatura inklinira prema logičnijem smjeru iz Splita preko Trogira prema Zadru; pregled problema u: N. BUDAK, *op. cit.* (68), str. 126. Vidi također S. GUNJAČA, *Uz vojnu kralja Kolomana na Donju Dalmaciju*, "Diadora" 9, Zadar 1980, str. 537-548.

¹¹⁰ F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, knj. 1, Zagreb 1914, str. 398-99. Henrik je reagirao na taj Kolomanov potez tražeći od Kolomanovog brata Almoša da opet pridobije kraljevo savezništvo; *ibid.*, str. 400.

hrvatskom prijestolju.¹¹¹ Takvom strategijom Koloman je namjeravao pridobiti najvažnije dalmatinske gradove ne samo kao teritorij već također i u smislu pridobivanja utjecajnih plemićkih obitelji.¹¹² Nadalje, veza sa samostanom upotpunjuje opću sliku strategije uspostavljanja kontakata s lokalnim crkvama radi osiguravanja svjetovne vlasti.

S druge strane, kraljevski patronat predstavljao je povoljnu okolnost za samostan koji je još uvijek prikupljao imovinu i za nju trebao potvrdu da bi sačuvao svoj status. Ono što je samostan zauzvrat mogao ponuditi bilo je, uz tradicionalnu povezanost s kraljevskom dinastijom, ugledno ime Madijevaca. No s obzirom da se radilo o ženskom samostanu, taj odnos nije bio opterećen pitanjima političke moći, te je tako obostrani interes kralja i samostana održavao tradiciju kraljevskog patronata nad Sv. Marijom.

FUNKCIJA, FORMA I TRADICIJA

Analiza izvora bila je uglavnom usredotočena na pitanje funkcije arhitektonskog sklopa kao kraljevske kapele, dok su pitanja forme i tradicije vladanja raspravljana utoliko ukoliko pridonose boljem razumijevanju značenja te arhitekture u danom kontekstu. Drugim riječima, upotreba određenih oblika odražava funkciju u njejoj "kvaliteti" i "kvantiteti": cjelokupna prostorna organizacija govori o načinu na koji je prostor korišten, dok podrijetlo i širenje oblika svjedoči o važnosti građevine u svom kontekstu. Taj kontekst također uključuje tradiciju u koju je ostvarenje arhitektonske ideje svjesno uklopljeno.

Poštivanje tradicije otkriva se već i u smjeru širenja umjetničkih inovacija: Koloman se nastavio koristiti već ustanovljenom rutom iz Veneta (ponajviše Venecije i Akvileje) prema Dalmaciji (u prvom redu Zadru, Rabu i Krku) koju je moguće pratiti barem od jedanaestog stoljeća.¹¹³ Ova je činjenica istovremeno dokaz važnosti koju je Zadar imao za Kolomana ne samo kao tradicionalni politički centar i luka s trgovačkim potencijalom, već i kao posrednik kulturnih utjecaja koji su se širili iz talijanskih gradova.

Premda je Koloman rado prihvatio umjetničke inovacije i novi stil rođen u jadranskom bazenu, morao je poštovati i tradicionalne oblike reprezentacije vlasti, te ih uklopiti u program zadarskog projekta. Stoga je arhitektonski oblik aksijalnog

¹¹¹ Ovo imitiranje već je zamijetio Ivan Lučić: "Colomanus Privilegium, imitatione Cresimiri, Monasterio S. Mariae Iadrensis concedendo....," *De regno Dalmatiae et Croatiae, ut Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres et genuini*, ur. J.G. Schwandtner, knj. 3, Beč 1748, str. 181. Ideju je u recentnoj literaturi razradio T. Raukar, *op. cit.* (97), str. 61-62.

¹¹² Sličnom se strategijom Koloman vjerojatno koristio i prilikom osvajanja Hrvatske, kao što se, još više nego iz teksta osporavane isprave privilegija danih hrvatskim plemićkim obiteljima, takozvane *Pacta conventa*, može zaključiti prema nalazu preko dvije tisuće komada ugarskog novca iz razdoblja Kolomanove vladavine nadenog u Lepurima kod Benkovca; vidi N. JAKŠIĆ, *op. cit.* (6).

¹¹³ Najbolji dokaz je širenje ranoromaničkih kapitela tipa *acanthus spinosa* u Istru i Dalmaciju. Istu rutu širenja umjetničkih inovacija već u to doba možemo pratiti sve do Mađarske, kako pokazuju kapiteli iz Feldebrőa, Mohácsa i Esztergoma; vidi M. TAKÁCS, *op. cit.* (93).

zvonika tipičan za Mađarsku bio kombiniran s talijanskom i francuskom artikulacijom i dekoracijom. Iako su slične građevine bile poznate na hrvatskom teritoriju od devetog stoljeća, možemo pretpostaviti da je oblik zapadne galerije bio dio ugarske tradicije koji je Koloman realizirao u Zadru u skladu sa zadanim okolnostima. Ne treba pritom zaboraviti da je biogradska katedrala, u kojoj je Koloman najvjerojatnije bio okrunjen za hrvatskog kralja 1102. godine, imala oblik bazilike s aksijalnim zvonikom i vjerojatnom zapadnom galerijom.¹¹⁴ Konkretni oblik aksijalnog zvonika sa zapadnom galerijom upućuje na funkciju privatne kapele - u ovom slučaju kraljevske. Pitanje oblika liturgije koja je vođena u kapeli zasada ostaje otvoreno jer nema dovoljno fizičkih dokaza da se priklonimo nekoj od interpretacija problema zapadne galerije, no daljnje proučavanje pisanih izvora moglo bi donijeti nove argumente za liturgijsku upotrebu kapele.

Arhitektonski koncept i dekorativni elementi, kao i ikonografski aspekt zidnog oslika, upućuju na upotrebu prostora kao kraljevske kapele, što potvrđuju i građevni detalji koji otkrivaju vanjski pristup zapadnoj galeriji namijenjen osobi koja nije član samostanske zajednice. Provenijencija klesane dekoracije, ikonografija, te nadalje natpis na kapitelima otkrivaju identitet korisnika-naručitelja. No, treba razlučiti inicijalnu (ili intencionalnu) funkciju koja je odredila oblik arhitektonskog sklopa od stvarne povijesne situacije ili njenog razvoja koji su mu namijenili različitu svrhu. Stoga treba uzeti u obzir dvostruku funkciju sklopa: onu kraljevske kapele koju smo ovdje pokušali dokazati, te onu kapitularnu dvorane koja je posvjedočena u izvorima.¹¹⁵ U tom smislu nedostatak spomena funkcije kao kraljevske kapele u izvorima (uvijek se upotrebljavaju termini *turris* i *capitulum*) upućuje na to da prostor nije zadržao svoju namjeravanu funkciju, što je u skladu s povijesnom činjenicom da je već 1116. godine Zadar potpao pod venecijansku vlast.

Ipak, uspomena na činjenicu da je Koloman sagradio kraljevsku kapelu u Zadru održala se na manje očigledne načine. Jedna kasnija tradicija potvrđuje da je konotacija prostora zapadne galerije kao simbola političke vlasti postojala u kasnom srednjem vijeku: kao što piše Paulus de Paulo u svom dnevniku za godinu 1396, statuti su se čuvali u nadsvođenom prostoru u zvoniku Sv. Marije, odnosno u bivšoj kraljevskoj kapeli.¹¹⁶ Premda je bilo uobičajeno da se za čuvanje najvećih gradskih vrijednosti koristi kat zvonika, izbor zvonika Sv. Marije ovdje je znakovit. Isti izvor donosi još jednu kasniju tradiciju vezanu uz Kolomana - zakletve na državnoj razini donosile su se iznad relikvijara ruke sv. Krševana,¹¹⁷ na kojem se

¹¹⁴ Miljenko JURKOVIĆ, *op. cit.* (15), str. 33. Prof. Vežić me ljubazno upozorio na fragmente klesanog namještaja zreloromaničkih karakteristika u lapidariju biogradskog muzeja koji bi se mogli povezati s Kolomanovim boravkom i eventualnim arhitektonskim intervencijama prilikom krunidbe, no tek nakon temeljite usporedbe s mađarskim i drugim paralelama.

¹¹⁵ Riječ u prvom redu o natpisu na Večeneginoj grobnici na južnom zidu dvorane: "...fabricam turris simul et capitoli astruxit," M. BARADA, *op. cit.* (5), str. 129. Začudo, čitanje "capitolia struxit" (u kojem je genitiv jednine od *capito(u)lum* zamijenjen akuzativom množine od *capitolium*!) održalo se i u recentnoj literaturi.

¹¹⁶ "...reposita fuerunt privilegia nostra et certa alia iura, in capsula trium clavium quae erant in volta sub campanilo monasterii Sanctae Mariae monialium de Iadra...", F. ŠIŠIĆ, *Ljetopis Pavla Pavlovića, patricija zadarskog*, "Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva" 6, 1904, str. 22.

¹¹⁷ *Ibid.*, str. 8, 15.

nalazio natpis: *Rex Colomane Rector Amandeviae hoc benefecisti, retribui tibi quod voluisti.*¹¹⁸ Uspomena na kralja Kolomana zadržana je u samostanu držanjem zadušnica sve do 1723. kad je nadbiskup Vincenzo Zmajevich reducirao broj misa.

Na gradnji svoje kapele Koloman je uposlio jednu od najboljih radionica tog vremena, povezanu s pregradnjom Sv. Marka u Veneciji koja je dovršena 1094. Čini se da je ne samo estetska kvaliteta klesanja već i konotacija njenog podrijetla (rad na palatinskoj kapeli) bila razlog da se ta radionica uposli u Zadru, a potom da se oblici koje je tamo donijela proširi ne samo na područje zadarske crkvene jurisdikcije, već i (natrag s Kolomanom?) na područje ugarske Crkve (Gora i Székesfehérvár). Klesani materijal pokazuje, a pisani izvori potvrđuju, da Koloman nije samo izgradio kraljevsku kapelu, nego da je obnovio ili darovao opremom i druge crkve. Bio je to dio njegove strategije da bude prihvaćen u gradu koji je do 1105. godine uživao visok stupanj autonomije, bez obzira na to je li njegov nominalni vladar bio bizantski car ili hrvatski kralj. Stoga križevi i relikvijari darovani zadarskoj, rapskoj i splitskoj crkvi, privilegij podijeljen Trogiru, te darovi njegovoj crkvi spomenuti u Životu sv. Ivana, no ponajviše Kolomanovo ponavljanje obraza-cu vladanja hrvatskih kraljeva, tj. Petra Krešimira, pokazuju namjeru da osvoji dalmatinske gradove mirnim putem, naglašavajući kontinuitet kulturne tradicije i trudeći se da se u nju i sam uklopi.

U tom kontekstu izbor Zadra za glavno uporište u Dalmaciji ne začuđuje: Koloman je izabrao grad s oportunom kombinacijom duge urbane i crkvene tradicije kao i političke tradicije bivanja prijestolnicom Dalmacije još od druge polovice devetoga stoljeća. Izbor samostana sv. Marije za svog glavnog saveznika u Zadru još jednom pokazuje da je ključna riječ za razumijevanje Kolomanovih odluka "tradicija" - tradicija bliskih veza samostana s hrvatskim kraljem. No, Koloman je otišao korak dalje od prethodnih vladara izgradivši kraljevsku kapelu unutar zidova samostana sv. Marije. Stoga, ako interpretiramo Kolomanov arhitektonski sklop kao kompromisno rješenje koje kombinira pobočni zvonik tipičan za talijansku i dalmatinsku romaniku s aksijalnim zvonikom uobičajenim za suvremenu ugarsku crkvenu arhitekturu, on istovremeno simbolično odražava proporciju lokalnog (koja na neki način uključuje i talijanski) i "uvezenog" udjela u Kolomanovoj kraljevskoj prisutnosti u Zadru. U tom je smislu, Kolomanova kraljevska kapela rezultat uspješne suradnje obostranog interesa: za Kolomana dobivanja moćnog saveznika u stoljetnoj prijestolnici Dalmacije, a za samostan sv. Marije prestižne uloge kraljevske zadužbine.

¹¹⁸ L. FONDRA, *Istoria della Insigne Reliquia di San Simeone profeta che si venera in Zara*, Zadar 1855, str. 32-33. Farlati pak smatra da se radi o relikviji Sv. Donata, te da je najvjerojatnije Koloman naručio zlatni relikvijar kao zavjetni dar za vlastito zdravlje. Farlati nadalje to povezuje s Kolomanovim snom o opsadi Zadra i susretu s njegovim biskupom Donatom, D. FARLATI i J. COLETI, *Illyricum sacrum*, knj. 5, Venecija 1775, str. 39. Kolomanov san opisan je u *Chronici Hungarici* (59), str. 426.

FUNCTION, FORM, AND TRADITION: ROYAL CHAPEL OF COLOMAN THE LEARNED IN THE MONASTERY OF ST. MARY IN ZADAR

Ana Marinković

Erection of the architectural ensemble consisting of the chapter house and the bell tower in the precinct of the nunnery of St. Mary in Zadar represents a turning point in the architectural practice of medieval Dalmatia, featuring for the first time elements of the High Romanesque style. Question of the function of this architecture, related to Hungarian king Coloman and his military campaign in Dalmatia in 1105, has not, however, been discussed so far.

The form of a private chapel, that is, a hall joined by an axial bell tower with a gallery on the first floor, indicates an initial function for the private, in this case royal, liturgy. Such interpretation is supported by the architectural articulation and decorative programme of the western gallery (featuring an inscription with the name of the king), and the reconstruction of the external access to the gallery indicating a user who was not a member of the monastic community. In addition, liturgical and iconographic aspects, together with political context of Coloman's architectural intervention provide more evidence for such a use of the gallery. The iconography of the wall paintings in the gallery corresponds not only to the usual iconography of the western complexes, but also to the liturgy of *laudes regiae* by appearance of the same saintly figures: Christ the Saviour, Virgin Mary, John the Baptist and Archangel Gabriel. The mention of the palace built by Coloman in Zadar, provided by a 14th-century Hungarian chronicle, gives another indication of king's presence in the city, and therefore of the need for the royal chapel.

Returning to the question of style, the interpretation of the complex as the royal chapel offers answers for several problems concerning the circulation of decorative and architectural forms in the region, both as the model for and the further influence of the chapel. The form was determined by its function in terms of the symbolic importance it had for its contemporaries. On the basis of the stylistic similarity, but also the symbolic compatibility, the "Contarini" phase (consecrated in 1094) of St. Mark's in Venice is established as the model for the decoration of Coloman's chapel. Diffusion of forms (cubic capitals, frieze of heart-shaped palmettes, and cross-ribbed vaulting) from Zadar to Dalmatia and to the continent under direct Hungarian ecclesiastical jurisdiction, provides a more complex picture. Firstly, one can discern the immediate and continuous influence visible in the city of Zadar (St. Thomas, St. Mary Maior, the cathedral). Furthermore, there is a homogenous group of churches on the territory newly subjected to the Church of Zadar (primarily on the island of Krk) following its elevation to the level of archbishopric in 1154. Finally, spread of the forms of Coloman's chapel to another group of churches (Gora, Székesfehérvár, Kaštel Gomilica) is related to its direct political connotations used by Hungarian church prelates or secular dignitaries.

The importance of the city of Zadar and the monastery of St. Mary that caused Coloman's intervention is explained by the role of Zadar as the capital of Dalmatia since the 9th century, while the monastery gained importance through its role in the church reform, but also through the traditional ties with the family of Madii, and with Croatian king Petar Krešimir IV. It is interesting to note simi-

---

lar strategy of relating to the abbess that both kings used in order to strengthen their rule in Dalmatia. By relating to the monastery of St. Mary, primarily by inserting his royal chapel in its precinct, Coloman consciously followed the “traditions” of the Croatian ruler, the strategy which is discernible in other aspects of his rule as well.